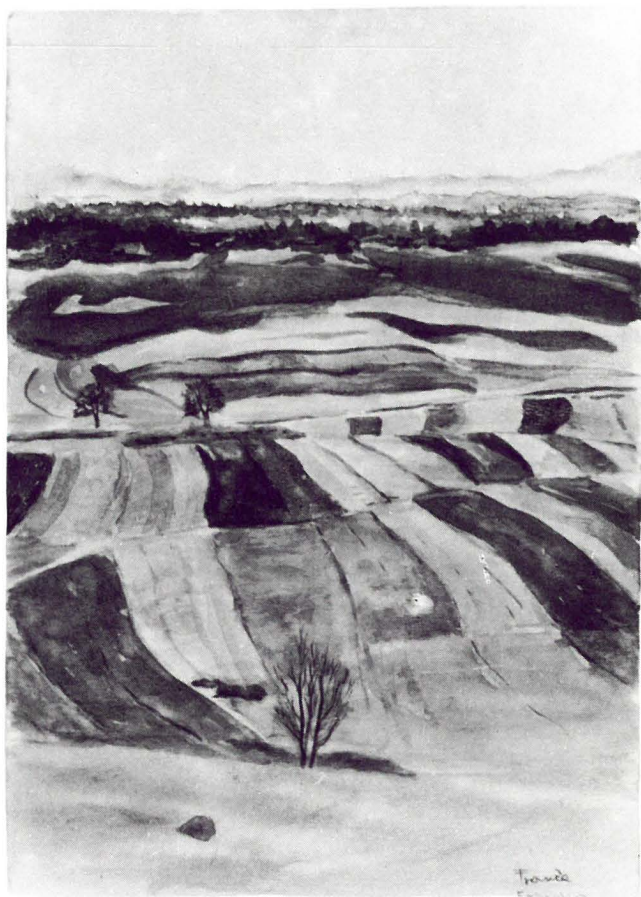

borec 2

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET

• Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, dr. Miro Stiplovšek, Franc Šali, Lojze Štradjot, Zima Vrščaj

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Štepančič

CENA

Celoletna naročnina 2.000 dinarjev, za tujino 5.000 dinarjev – posamezna številka 200 dinarjev, dvojna številka 300 dinarjev in posebna 500 dinarjev

Žiro račun 50101-603-45772 (revija Borec) – devizni račun 50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naklada 2100 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredo in petkih od 7. do 12. ure

Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

POGOVOR

Pogovor s pisateljem Vladimirjem Kavčičem (mag. Janez Strehovec)	66

POEZIJA

<i>Dušan Mevlja</i>	Bombardirana hiša	79
	Rdeči zublji	79
	Izdajalci	80
	Leseni bog	80
	Kolona	81
	Ob poti	81
	Sanje	82

OBRAZ

<i>Jože Dežman</i>	Dnevnik Janeza Ledererja, p. d. Bavoha, čevljarja iz Tržiča	84

PRISPEVEK K ZGODOVINI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA
IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>dr. Dušan Nečak</i>	Jugoslovanski odnos do tržaškega vprašanja (junij–september 1945)	102
<i>mag. Zdenko Čepič</i> <i>dr. Janko Prunk</i>	Vloga in položaj delavskega razreda v jugoslovanski revoluciji (1941–1947)	110

NA NAŠ NASLOV

<i>Mira Svetina-Vlasta</i> <i>Lidija Šentjurs</i> <i>Ivo Svetina</i>	Prispevki k raziskavi narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani v zadnjem obdobju okupacije	117

OCENJUJEMO

<i>Janez Mesesnel</i>	Zasužnjena muza	122
<i>Nada Gaborovič</i>	Postaje na življenjski poti (Ivo Žorman: Portret revolucionarja Malusa)	124
<i>dr. Marjan Južnič</i>	Ob izidu štirih zbornikov in podatkov sanitetne službe v narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem 1941–1945	126
<i>mag. Marija Švajncar</i>	Levstikova nagrada za leto 1984 (Vida Brest: Majhen človek na veliki poti)	129

NA NAŠ NASLOV

<i>Vladimir Krivic</i>	Junaška Ljubljana 1941–1945 (Povzetek)	131
<i>Stane Krašovec</i>	Popravek in pojasnili	136

Pogovor s pisateljem Vladimirjem Kavčičem

JANEZ STREHOVEC: *Vaš Zapisnik je izšel deset let pred Hofmanovo Nočjo do jutra in še nekaj let več pred Torkarjevim Umiranjem na obroke, torej besediloma, ki še bolj eksplicitno kot vaše delo opozarjata na pojav retorzijskih in stalinskih procesov oziroma na revolucijo, ki žre svoje otroke . . . tudi pri nas. Bi bili, če bi v današnji družbeni, relativno že precej detabuizirani klimi pisali Zapisnik, še bolj radikalni in konkretnější ali pa je to vaše pomembno literarno delo pač povsem zaključena celota, za katero je irelevantna dilema več ali manj poguma?*

VLADIMIR KAVČIČ: Vprašanja, ki jih obravnava Zapisnik, so večplastna. Vsa niso enako izčrpana. Tudi če pustimo ob strani tisto splošno nezadovoljstvo, ki ga občuti vsakdo po opravljenem delu, zaradi prepričanja namreč, da bi ga bilo mogoče opraviti bolje. V ožjem, literarnem smislu, pravzaprav ne bi želel nič dodati. V izbrani smeri je izdelek zaključen, rezultati so razvidni. Dokazal sem, da lahko ima povsem trivialna snov tudi umetniške (estetske) razsežnosti. Prav tako pogovorni jezik. Pripovedno točko sem kar najbolj izničil, zanemarl sem klasične zakonitosti romana, izoblikoval nov tip romana ali vsaj nov tip pripovedi . . . V raziskovanju možnosti, ki jih ima na razpolago sodoben pisec, po Zapisniku nisem prišel nikamor naprej. Čeprav sem nekatere nadaljnje »raziskave« že opravil. Toliko po pisateljski, lahko bi rekli obrtniški plati.

Povsem druge razsežnosti kažejo izkušnje z bralci. S tistimi, ki v Zapisniku iščejo sporočilo o resničnih dogodkih iz preteklosti. Mnogi, tudi mladi, niso mogli razumeti, zakaj se ubadam s tako turobnimi vprašanji. V življenju vendarle prevladujejo lepe stvari, so me poučevali. Brskati po človeških zmotah je že samo po sebi nekaj bolnega, pa bi se skoraj moral čutiti krivega pisatelj, ki o tem govori, ne pa tisti, ki za zmotami še vedno stojijo. Zmote in iz njih izvirajoče tragedije, ki so zahtevale človeška življenja, so za druge bile le izjemni pojavi, glavni tokovi revolucije so vendarle bili pravični in moralni. Po njihovem so za srečo večine potrebne tudi žrtve. Razen seveda, če bi žrtve morali biti oni sami . . . Plitkost takšnega in podobnega moralnega razsojanja je na dlani. Spoznanje je bridko: le čudno da tako imenovanih zmot in zlorab

*Za pogovor
z Vladimirjem Kavčičem smo se odločili,
izzvani z njegovima likoma –
obrazom kulturnega delavca in predvsem držo
pisatelja,
ki je kot eden redkih piscev na Slovenskem
sprejel dobesedno in zares
povojni literarnokritični apel po velikem
tekstu,
epopejnem literarnem delu.
Zato smo usmerili naša (radovedna)
vprašanja
k njegovim aktualnim kulturnopolitičnim
pogledom, literarni strategiji v njegovih
romanih
in razmišljanjem o sedanjem trenutku
slovenskega,
tudi širšo javnost vznemirjajočega
revialnega življenja.*

oblasti ni bilo več. Zreli smo zanje. Motile bi le redke posameznike. V tej smeri je še mnogo snovi za pisateljsko raziskovanje, seveda v našem okolju, v naših razmerah. Po svetu je o tem že marsikaj znanega in doganega.

Pri takih vprašanjih ne gre za več ali manj poguma, temveč za vprašanje, do kje ti bralci lahko sledijo. Ali lahko računaš na njihovo relevantno presojo? Za razumevanje resnične teže vprašanj in oblikovalnih dosežkov gre. Vendar najbrž gre le za površinski učinek, zanimajo jih škandalozni pojavi, senzacije, povezane z znanimi osebam, po možnosti dovolj pikantne ... Tu se pisec znajde tudi pred vprašanjem, kaj je v današnjem času sploh še književnost, kakšen je njen pomen, kakšna je njena družbena vloga, komu služi in čemu služi. Kapitalu, nizkim strastem, pridobivanju denarja?

Mnogi pisci so spoznali, da tudi v književnosti ne gre za nič resnega, kvečjemu za zabavo in na drugi strani, za uspeh. Tradicionalne vrednote, če so kdaj sploh delovale, ne delujejo več. Umetnost mora predvsem zabavati. In kaj ima s tem opraviti pogum? Mlini na veter ...

Celo o stalinizmu ne kaže govoriti. To je kar preveč posplošena okrajšava za celo vrsto pojavov sodobnega sveta, ki imajo univerzalen pomen.

JANEZ STREHOVEC: *V zvezi z vašimi romani, še posebno Zapisnikom, nas zanima tudi vaš pogled na vlogo junaka romaneskne pripovedi, na njegovo usodo, samorazvoj, vzpon in zaton? Koliko mu dopuščata razvoj, ne da bi ga prehitro blokirali z neko, recimo ji presežno vrednostjo, kajti avtor, ko piše, že ve za njegovo sklepno usodo?*

VLADIMIR KAVČIČ: »Junak« literarnega dela vnaprej ni v celoti opredeljen. Mišljenjski procesi tečejo nepretrgoma tudi med pisanjem. V samem delovnem procesu pride celo do prevrednotenja bistvenih postavk načrtovanega. Med realizacijo načrta vstopajo nove komponente, junak zaživi svoje samostojno življenje in avtorja prisili, da ga obravnava na drugačen način. To je tudi za avtorja izjemno zanimivo doživetje. Resnično živi junaki delujejo tudi še potem, ko je knjiga končana. To je razumljivo, če gre za življenjsko problematiko, ki se razvija in dograjuje celo prek generacij,

vedno znova ali vsaj podobno, v drugačnih okoliščinah, na drug način. Eno življenje je lahko tudi samo prisposoda.

JANEZ STREHOVEC: *Zelo obsežen, v zadnji izdaji pri Borcu šteje več kot 1700 strani, je vaš roman Žrtve. Kaj je pravzaprav z žrtvami in žrtvovanjem. Pri tem ne mislimo toliko na vaše konkretno tridelnno besedilo, temveč tudi na etično vprašanje žrtvovanja, uničenja in samouničenja. Kakšni so danes vaši pogledi na žrtvovanje in samožrtvovanje, tudi v luči ekstremnih terorističnih dejanj, torej nekakšnega libanonskega sindroma? Ali žrtve očiščujejo ali pa pomenijo predvsem krivico za žrtev posameznika? Kaj je pravzaprav danes z dobrim in zlim in mejo med njima?*

VLADIMIR KAVČIČ: Problem žrtev in žrtvovanja obravnavam v zgodovinskih okoliščinah, med drugo svetovno vojno, v povsem določenem okolju. Menim, da ga je treba prikazovati avtentično, na način in v razsežnostih, kakor jih je imel tedaj in ne kakor so se odkrivale kasneje. Merila avtentičnosti sem seveda moral vzpostaviti sam, vendar sem tudi sam del tistega časa in tistega okolja. Kljub temu ne razpolagam z zanesljivimi merili ... Žrtve ... Žrtve so bili tisti, ki so delovali v skupno dobro, a so pri tem izgubili življenje. Žrtve so bili na svoj način tudi tisti, ki so se angažirali na napačni strani, pa ji intimno niso pripadali. Objektivno so bili žrtve vsi, ki so izgubili življenje v vojni. Znano je bilo celo geslo, da žrtve morajo biti. Kar je seveda imelo več pomenov. Brez žrtev ni zmage. Vsak boj zahteva žrtve. Nekateri se žrtvujejo sami, drugi so žrtvovani. Včasih so bile potrebne žrtve, da bi ljudje doumeli svoj zgodovinski položaj, da bi spoznali, kje je njihovo mesto ... V stoletjih revščine in izkoriščanja se je bilo nabralo v človeških srcih dosti gneva, nastale so močne socialne tenzije, ki so vodile v revolucijo, tudi v fizični obračun med ljudmi. Posledica vsega tega je bila (vsaj začasna) socialna pominitev, vzpostavitev sožitja na višji ravni. To so zgodovinska dejstva.

Znotraj teh socialnih okoliščin sem zasledoval usodo posameznikov, predvsem iz kmečkega okolja, povezano z njihovimi značajskimi potezami, z globoko zakopanimi elementi socialne frustracije in ob sooče-

nju z eksistencialnimi stanji ekstremne napetosti, ki jih sproži boj na življenje in smrt . . . Na prvi pogled nič mističnega, vse dokaj pregledno, razumljivo, utemeljeno. Pa vendarle ne do kraja razložljivo. Poznam situacije in stanja, ki jih je mogoče izraziti samo ekspresivno. V določenih okoliščinah, v določenih razmerah so posamezniki zmogli marsikaj enkratnega, kar je mogoče povedati samo na pisateljski način, z opisom, s sliko, ne da bi bilo do kraja logično in utemeljeno. Človek je sposoben dejanj na meji mistike. Celo evropski človek, s poudarjeno racionalnostjo . . . Seveda še toliko bolj ljudje iz drugačnih okolij, s poudarjeno versko vzgojo, iz okolij, ki imajo že po tradiciji drugačen odnos do življenja in do smrti, kot na primer islamski fundamentalisti. Če že moram o vsem tem izreči svoje mnenje, bi rekel, da sem tu in zdaj pristaš racionalnega odnosa do življenja, pristaš racionalnega reševanja družbenih protislovij. Ne verjamem, da je mogoče z žrtvami in žrtvovanjem urediti kaj bistvenega, doseči trajne rezultate. Vendar ne izključujem možnosti, da bi v drugačnih okoliščinah, na primer v vojni, v povsem določenih razmerjih sodil in ravnal drugače. Nobena sodba ne velja za vselej in za vse ljudi. Pisatelj opazuje in razglablja, poskuša razumeti in doumeti globljo zvezo. Vsako ravnanje ima svoje notranje razloge. Zato je tudi meja med dobrim in zlim različna, premakljiva.

JANEZ STREHOVEC: *V svojih poglavitnih pisateljskih delih (tudi tistih, pisanih za mlade bralce) ste izrazito usmerjeni v narodnoosvobodilni boj, torej v vojni (in bližnji povojni) čas. Ker ste avtor umetniške proze in ne kak legendarni kronist ali memoarist, ste bili pri tej usmeritvi nekaj časa osamljeni. V zadnjih letih pa se strategija v slovenski in jugoslovanski literaturi spreminja. Vojni in povojni čas (vendar osenčen s še trajajočimi vojnimi mehanizmi) postajata tako rekoč ekskluzivni predmet literarnih obravnav, še posebno v tistih vidikih, ki so pravzaprav neprijetni za nosilce sedanje družbenopolitične ureditve v SFRJ. Kakšen je vaš pogled na to novo, vam očitno nič tujo pisateljsko orientacijo?*

VLADIMIR KAVČIČ: Pa se vendarle prav nič ne navdušujem nad celo vrsto knjig, ki so v zadnjih letih zbudile pozornost

po Jugoslaviji in še drugod po svetu. Res je, da širok krog publike seznanjajo z novimi in dodatnimi pogledi na revolucijo, na vojno in povojni čas, na mnoge povsem ali vsaj napol posvečene osebnosti. Vse to je res in prav je, da ljudje o tem nekaj zvedo. Bolje pozno kot nikoli . . . Vendar avtorjem teh del ne pripisujem posebne moralne drže. Problemi, na katere kažejo, vendar niso novi, niso od včeraj, temveč so sestavni del vsega zgodovinskega dogajanja. Iz zaslepljenosti ali iz čistega oportunitizma jih prej niso mogli ali niso hoteli videti. Zdaj, ko se je sprožil plaz, hitijo vanj metati še svoje kamenje. Prenekatero od teh del je napisano s skromno umetniško močjo ali o umetništvu v njem sploh ne moremo govoriti. Njihov uspeh je v tem, da prikazujejo ali vsaj namigujejo na znane osebnosti, kar je seveda dražljivo in dokaj zabavno. Vendar po svoje tudi problematično, ne povsem pošteno. Tiranom in vsem nasilnikom je treba povedati v obraz, povedati dokler so živi. Moralno zrelost je treba dokazovati tu in zdaj. Obračunavanje za nazaj, za stvari, ki so bile že zdavnaj znane, se mi ne zdi prav nič veličastno. Če je to opravljeno še s šibko izrazno močjo, ne more dobiti vrednosti umetniške izpovedi.

Moje stališče do teh vprašanj je bilo drugačno. Ni mi šlo za obračun s posamezniki, temveč za človeške usode, v katerih so se kazali splošni problemi časa, vojne, revolucije. Šlo mi je za človekove možnosti nasploha, za njegov občečloveški domet . . .

Dodal bi še to, da so pisci, ki nam zdaj odkrivajo preteklost, veliki kamužniki . . . Prepozno je govoriti o vsem tistem kar je bilo. Vidci bi že morali kazati na prihodnost. O tem le redkokje zasledimo besedo. Današnjega sveta prihodnost ne zanima. Kot otroci smo. Nismo še zreli, da bi svojo usodo vzeli v svoje roke. Zato nam tudi sporočila iz preteklosti ne bodo nič koristila. Vse se lahko začne znova.

JANEZ STREHOVEC: Čisto nič ženirano in neizprosno govorite o zamudništvu piscev, ki nam sedaj »odkrivajo preteklost«. Obujanje in ohranjanje zgodovinskega spomina kakor da ne postavlja te med zgledne pisateljske naloge, nasprotno, zanima vas vidčevska razsežnost sodobnega pisateljevanja, torej avtorjeva odprtost v prihodnost in tudi že nekakšno stališče, morda celo napotilo do

nje in glede nanjo. Dobro, toda ali ni večji del evropskega romana pravzaprav zavezan nečemu preteklemu in tudi tragičnim, izgubljenim iluzijam svojih glavnih junakov? Edina literarna zvrst, ki vzdržuje nekakšno utopično in anticipatorično pisanje, je pravzaprav samo znanstveno-fantastični roman. Kakšno je vaše stališče do njega in ali morda menite, da bi lahko v tako številčni varianti obstajal tudi nekakšen »zgodovinski-fantastični« roman? Kako lahko danes pisatelj sploh obravnava prihodnost?

VLADIMIR KAVČIČ: To je najbrž posledica nekakšnega aktivističnega odnosa do sveta, posledica prepričanja, da pisci vendarle vplivajo na razvoj in oblikovanje zavesti. Naloga piscev torej je, da kličejo v zavest spoznanja, ki so že možna, niso pa še splošna. Dokazovati, da sonce vzhaja na vzhodu, ni razborito. Ne gre za preroški pogled v prihodnost, morebitno napovedovanje dejstev me niti ne zanima. Gre za moralno držo, za postavljanje vsakokratne ločnice med dobrim in zlim, za demistifikacijo laži, ki se navzven kažejo kot resnice. Vzemimo stalinizem. Kot pisci in kot moralne kreature nekaj štetijo tisti, ki so do tega pojva imeli ves čas opredeljen odnos; tisti, ki so ga odkrili leta 1985, pa prav malo ali skoraj nič. Ti so »zamudniki«.

Po tem je nabrž jasno, da ne gre za proizvajanje kakršnekoli socialne utopije, temveč za moralno vizijo sveta. Pisatelj ustvarja prihodnost s tem ko odkriva nehumane prvine obstoječega sveta.

JANEZ STREHOVEC: V besedilih o bližnji preteklosti prihaja pogosto do pravega rivalstva med zgodovinopisjem in literaturo. Slednja se pojavlja celo v vlogi nekašnega namestništva. Določeni dogodki so očitno lahko imenovani samo na ravni leposlovnega besedila – dokumenta. V tej zvezi lahko s filozofskega stališča govorimo celo o pravcati selitvi književnosti iz medija lepega v medij resnice. Kakšen je vaš pogled na te transformacije književnosti... ali pa jih morebiti sploh ni, ampak gre pri tem celo za primarno pisateljevo nalogo?

VLADIMIR KAVČIČ: Tako imenovana zgodovinska veda samo še paberkuje po znanih in dostopnih arhivih. O neznanih in nedostopnih, o uničenih arhivih seveda ne

more nič vedeti. Na neposredno človekovo izkušnjo v polpreteklem času opozarja skoraj samo še književnost. Kakšna je ta in kakšne so njene možnosti, smo rekli... Zgodovina torej ostaja (postaja) akademska veda, ki preteklosti več ne reflektira v prihodnost. Prihodnost prihaja pred nas sama, polna vprašanj, polna problemov, polna nejasnosti. Nanjo nismo pripravljeni. S preteklimi kriteriji in preteklimi spoznanji ne znamo reševati ne tehnoloških ne ekoloških vprašanj, seveda tudi moralnih ne. V tehničnem in znanstvenem pogledu capljamo petdeset let za Evropo. Vendar si tega položaja nismo zavestno izbrali, mimogrede smo se znašli v njem. Ne vemo, ali nam ustreza ali ne. Nekateri nas prepričujejo, da nam je povsem dobro in da nas nihče ne ogroža. Tudi to je res, zlasti če se zadovoljimo s stanjem, v katerem smo, in če se ne sprašujemo, kakšno prihodnost hočemo. Če samo čakamo, kaj se bo zgodilo...

Seveda ne pričakujem od književnosti, da bi se ubadala s tehnološkimi in ekološkimi problemi, da bi izdelovala projekte za prihodnost. Toda stanju našega duha bi vendarle morala nekako slediti. Sentimentalni humanisti so svojo pesem izpeli, ljudsti in drugi sodobni igračkariji z umetnostjo njeno družbeno vlogo sploh zanikajo... Humanistična vizija sveta, taka kot je bila, je doživela svojo preizkušnjo, videli smo, kdo vse se je skliceval nanjo. In se še sklicuje. Toda človek se tudi po vseh usodnih izkušnjah ne more odreči prihodnosti.

JANEZ STREHOVEC: Pisatelj ste in zato tudi človek domišljije, svobode, smisla za zapletena in večplastna opazovanja in presojanja ter tudi čuta do življenja v vsej njegovi skrivnostnosti. Toda hkrati ste v zadnjih letih tudi politik, konkretno predsednik Kulturne skupnosti Slovenije. Kako se počutite v tej vlogi: ali lahko, bodiva torej konkretna, na tem položaju storite kaj velikega za slovensko kulturo?

VLADIMIR KAVČIČ: Samoupravna interesna skupnost za kulturo je koncipirana tako, da bi se v njej predvsem soočali interesi »uporabnikov« in »izvajalcev«. Ti dve kategoriji namenoma dajem v narekovaj, ker vidim enega od problemov te organiziranosti že v tej delitvi. Ne zdi se mi preveč posrečena in tudi ne učinkovita. Potreben nam je celosten odnos do kulturnih dejav-

nosti, do vsega duhovnega življenja, ne vem pa, kako naj bi ta celosten odnos oblikovali bolje, kot ga oblikujemo sedaj. V sedanjem sistemu ni predvideno, da bi kdo posamično lahko storil kaj velikega za slovensko kulturo. Zdaj gre predvsem za spoznavanje. Pri tem so izvajalci v očitni premoči, oni obvladujejo institucije in stroke, oni so institucionalizirani. Družbena organizacija kulture je taka, da ne dovoli propasti nobeni instituciji, kvaliteta programov in dejavnosti je drugotnega pomena. Organiziranost kulture je adekvatna organiziranosti birokracije, ki ima v bistvu še vedno odločilen vpliv na delovanje kulturnih ustanov. Birokracija je varuh institucionalnosti. Institucionalnost pa je pogosto sama sebi namen. Birokracija deluje v interesu delavskega razreda in ščiti njegove interese, ta razred sam ne ve zanje. Birokracija blokira razvoj samoupravnega sistema, pojavlja se kot mediator med delovnimi ljudmi in kulturnimi delavci in ne omogoča neposrednega stika med njimi. Delovni ljudje sami ne bi vedeli, ne bi znali presoditi, kaj je za njihov nadaljnji razvoj koristno in potrebno.

V takem položaju kot predsednik skupščine Kulturne skupnosti Slovenije poskušam in pomagam omogočati, da bi v odnosih med izvajalci in uporabniki najprej prišli do izraza avtentični interesi enih in drugih, da bi ta odnos v resnici zaživel, ker bomo le tako mogli preizkusiti njegov resnični domet. Prizadevam si, da bi bil ta odnos v resnici čim bolj neposreden in da bi iz tega odnosa odpadlo čim več posrednikov. Moram reči, da izkušnje niso preveč spodbudne. Država krepko drži v svojih rokah vse vaje materialnih odnosov, ščiti institucije. Obstoj organizacij daje prednost pred dejavnostjo. Socializem enači s socialnostjo, kvaliteta duhovnega in kulturnega življenja je ne zanima oziroma zanjo ni zainteresirana. Skrb zanjo je prepuščena redkim posameznikom, ki vidijo naprej, ki hočejo storiti kaj novega. Ti se morajo spopasti z demokratskim povprečjem, ki vlada v institucijah. Zanje je tudi kulturna skupnost le ena od institucij.

Izhod iz tega stanja bo mogoč šele, ko bo spoznanje o njegovi omejeni ustreznosti ali neustreznosti prevladalo v širših krogih kulturnih delavcev in ko bo država s tega področja umaknila vsaj še nekaj administrativnih prstov.

JANEZ STREHOVEC: *Kulturna skupnost Slovenije je republiški sis, ki praktično ne pozna rdečih števil. Kulturniki torej porabijo toliko, kolikor jim odreže skupščina Kulturne skupnosti Slovenije. Je to veliko ali malo? Kako je sploh s to vašo kulturno skupnostjo? Ali ne govorimo morda upravičeno celo o nekakšni »Kavčičevi vreči denarja«, iz katere se še vedno proračunsko, paradržavno vzdržuje slovenska kultura?*

VLADIMIR KAVČIČ: Rdeče številke se v kulturnih dejavnostih res ne kažejo na knjigovodski način. Vsaj praviloma ne. Poznavalci kulturnega dogajanja pa vedo, da se kažejo drugače: v relativno nizkih osebnih dohodkih delavcev v kulturi, v slabi infrastrukturi opremljenosti kulturnih ustanov in ne nazadnje tudi v kvaliteti programov. Kulturniki smejo porabiti toliko, kolikor jim odrežejo republiške bilance, da se izrazim brezosebno, ker je tako postavljeno sistemsko in nihče osebno ne more biti kriv za to. Skupščina kulturne skupnosti samo razdeljuje, kar ji je dodeljeno. V tem pogledu je podaljšana roka države, njen instrument, paradržavna ustanova. Kdor bi si mislil, da ima pri tem kaj prida svobode, bi bil v hudi zmoti. Denarja je vsako leto le toliko več, kot je (približna) rast družbenega proizvoda v Sloveniji. Ta rast je vedno manjša od inflacije. Inflacija je torej vedno večja od rasti sredstev, zato (in še iz drugih razlogov) kulturne dejavnosti siromašijo. Kulturna skupnost Slovenije je v zadnjih letih izgubila več kot tretjino sredstev. Kulturna skupnost torej v bistvu ne reže sredstev kulturnim dejavnostim, samo razdeljuje jih. Vselej po približno enakih merilih kot v predhodnem letu. V bistvu je torej večina sredstev razdeljenih že vnaprej, saj skupščina te skupnosti ne more ukiniti nobene od obstoječih dejavnosti in le z največjo težavo najde denar za kaj novega.

Verjeti, da ima posameznik pri tem pomembno vlogo, je dvakrat zmotno. K temu se nagibajo ljudje, ki ne poznajo samoupravnih mehanizmov ali pa jim ne zaupajo oziroma jih ne spoštujejo. V resnici se večkrat srečujemo z ljudmi, ki bi radi na prijateljski način zase zagotovili boljšo pozicijo. Mnogi so navzven veliki demokrati in se glasno izrekajo za samoupravljanje, v praktičnem življenju pa so pripravljeni pozabiti na vsa načela, če bi na ta način svoji dejav-

nosti, svoji ustanovi zagotovili za las boljši položaj.

V moč posameznika zaupajo in se nanjo sklicujejo predvsem tisti, ki dejansko ne verjamejo v moč samoupravnega sporazumevanja, ki praviloma mora upoštevati več interesov in je pogosto tudi kompromis med različnimi stališči. Demokratične odločitve niso vselej tudi najbolj strokovne, niso vselej najbolj smotrne, zadovoljiti morajo čim več zainteresiranih.

JANEZ STREHOVEC: *Ko izpostavlja-te zadovoljevanje velikega števila zainteresiranih (v smislu nekakšnih demokratičnih odločitev) in govorite o prepogostem izenačevanju socializma s socialo, si lahko postavimo vprašanje v drugi, recimo kar diametralno nasprotni smeri. Ali je tak, do absurdne tolerantnosti prignan odnos sploh smiseln, kajti verjetno vodi k neki zgolj minimalni potešenosti v splošni revščini in ubožnosti? Ali ne bi bili smiselni bolj moški, odločnejši rezi, neizprosna vzpostavitev kakovostnih in estetskih prioritet? Kakšen je vaš pogled na nekakšno »magično formulo«, ki jo tudi vi uporabljate in ji je ime »prestrukturiranje slovenske kulture od ekstenzivnega razvoja k intenzivnemu«?*

VLADIMIR KAVČIČ: V demokratičnem zadovoljevanju človeških (tudi kulturnih) potreb nikakor ne vidim dokončne rešitve tega problema (odnosa). Morebiti teoretično, v končni konsekvenci... V sedanji praksi gotovo ne. Demokratično izraženi interesi niso vedno in v vsej vsebini tudi najbolj avtentični človeški interesi. Tudi niso vnaprej znani, treba jih je še odkrivati in oblikovati. Gre za problem kvalitete. Višja kvaliteta ni vselej demokratično spoznana in priznana. Na področju umetnosti in kulture v ožjem smislu so nosilci napredka in razvoja najprej posamezniki, recimo jim strokovnjaki, poznavalci. V samoupravnem modelu kulture je njihova prisotnost premalo zagotovljena, poslovodnim strukturam je delegatska udeležba celo prepovedana. Zato je neustrezna tudi njihova odgovornost, javna vloga sploh.

Moja »magična formula« za prestrukturiranje kulturnih dejavnosti bi bila v resnici ni demokratizaciji umetniških in kulturnih dejavnostih. Te naj bi bile dostopne vsem. Vsaj v tem našem, majhnem nacio-

nalnem prostoru to ne bi smelo veljati za problem. Ob takšni demokratizaciji pa bi morali imeti večjo besedo in večja pooblastila tudi strokovnjaki, da bi lahko uveljavljali boljše, naprednejše, da bi revolucionirali institucije.

Vem, da nam zato manjkajo teoretične predpostavke in teoretsko kritične osnove kot tudi praktični, organizacijski pogoji. Premiki so zelo počasni ali jih sploh ni. Vprašanje pa je vendarle treba zastaviti.

JANEZ STREHOVEC: *Kot novinar se srečujem z vami v okviru različnih teles Kulturne skupnosti Slovenije. Dvodomnost njene skupščine se mi pogosto kaže kot farsa, kajti delegati zbora izvajalcev (torej kulturniki, umetniki, sama imena, večša argumentiranega nastopanja in govorjenja) zlahka »nesejo« nekakšne anonimneže iz zbora uporabnikov (bojazljive delegate torej, ki se sklicujejo na ne vem kakšno običajno oštevilčeno delegacijo). Bolj kontrastno in provokativno smo to zapisali, kajne, toda gotovo imate svoje stališče tudi do tega »dejstva«?*

VLADIMIR KAVČIČ: Uporabniki na sploh in kakršnikoli uporabniki res niso kos izvajalcem, ne po strokovnem znanju ne v poznavanju zakonitosti umetniškega življenja in ne po organiziranosti. Kljub temu pa so lahko pomembni predstavniki družbenega interesa, če ne drugače vsaj kot publika, ki je žejna umetniških prireditev, vsakršne ravni, pogosto nezadovoljna, ker je oddaljena od kulturnih središč in se mora zadovoljiti z manj zahtevnim programom. Takemu interesu uporabnikov bi težko oporekali s katerega koli stališča. V tem pogledu bi morali biti izvajalci bolj odvisni od njih, bolj bi se morali zavedati, da niso sami sebi cilj. Umetnost je namenjena ljudstvu, to je sicer stara fraza, a z veliko mero socialne vsebine.

Ljudje zunaj Ljubljane si želijo predstav v Cankarjevem domu, želijo si več gledaliških in glasbenih gostovanj v svojem kraju, tudi od RTV pričakujejo, da jim bo posredoval več kvalitetnih predstav. To, menim, so nadvse pomembne zahteve uporabnikov. Da bi jih uveljavili, bi morali biti bolj organizirani, in bolj odločni. Oboje ni nedosegljivo.

Kar zadeva oblikovanje celostne kulturne politike, bi se mogel interes in vpliv uporabnikov okrepiti, če bi se na njihovi strani angažiralo več pravih poznavalcev umetnosti in več sposobnejših družbenih delavcev. Nikjer ni rečeno, da je za delegata v Kulturni skupnosti dober prav vsak, ki prebere kako knjigo in gre enkrat na mesec v kino, drugače pa je nezainteresiran za družbeno življenje. Po mojem naj bi bili med delegati tudi poslovodni delavci. Iznajdljivi delegati jih že zdaj vzamejo s seboj na skupščinska zasedanja in jih uporabljajo za svoje svetovalce. V interesni skupnosti bi morali bolj kot doslej legalizirati strokovne kroge in strokovne interese, interese kulture kot celote, nasproti interesom izvajalcev, če so ti interesi parcialni ali celo samo osebni, nasproti interesov porabnikov, če niso na pravi ravni.

JANEZ STREHOVEC: *Ostrejša, pa tudi načrtnejša, manj spontana politika Kulturne skupnosti Slovenije bi bila mogoča z doslednejšim uveljavljanjem normativov in standardov na kulturnem področju. Kaj menite o konkretnem presojanju in vrednotenju kulturnih programov? Ali ne zadene pri tem ocenjevalec ob neko torišče svobodne ustvarjalnosti, kjer odpovedo tako količinsko kot opisno pravzaprav podani kazalci.*

VLADIMIR KAVČIČ: Z normativi in standardi lahko urejamo tehnične, materialne in organizacijske možnosti delovanja kulturnih ustanov, količinske, merljive dejavnike, in še te le do neke meje. S tem vplivamo tudi na kakovost, vendar samo delno. Za presojo kakovosti umetniškega in kulturnega delovanja nimamo na razpolago dovolj objektivnih meril (čeprav povsem brez njih tudi nismo). V samoupravnem modelu kulturnega življenja nismo v zadostni meri razvili niti kriterijev smotrnosti, gospodarnosti, produktivnosti kulturnih ustanov in celotnega kulturnega delovanja.

JANEZ STREHOVEC: *Nič prijazno in v rokavicah nismo omenjali domnevnega paradržavnega značaja našega osrednjega kulturniškega sisa. Nekaj denarja, profano rečeno, vendarle »obračate«. Ali menite, da je tega denarja objektivno dovolj ali ne? Smo pri rezanju sredstev za kulturniško pogačo Slovenci vendarle*

preveč (in po nepotrebnem?) varčni? Kako je pravzaprav s sredstvi v letošnjem letu?

VLADIMIR KAVČIČ: V odgovoru na prejšnje vprašanje sem navedel oceno, da v obstoječem modelu kulturnega življenja in delovanja nismo v zadovoljivi meri razvili kriterijev smotrnosti, gospodarnosti, produktivnosti in učinkovitosti. Dodal bi še to, da nimamo sočasnega in kritičnega vpogleda v vsa sredstva, ki se za kulturo uporabljajo v celotnem slovenskem prostoru, da tega prostora tudi na vznoter ne obravnavamo vedno z enakimi merili. V imenu policentričnega razvoja včasih prevladajo lokalni, delni in celo osebni interesi. Zato je težko utemeljeno zatrjevati, da je denarja preveč ali premalo. Pri sedanjem načinu gospodarjenja, pri sedanjih navadah in utrjenih pričakovanjih je denarja vedno premalo. Kulturna skupnost Slovenije je v zadnjih petih letih zmanjšala svoja sredstva za dobro tretjino. V letu 1986 pa je položaj tak, da po sedanjih izračunih manjka več kot tretjina sredstev, če bi hoteli kulturne dejavnosti obdržati na ravni leta 1985.

JANEZ STREHOVEC: *Po izobrazbi ste pravnik. Ker kot pravnik in kot človek kulturne politike dobro poznate birokracijo, nas zanima vaš pogled na uradništvo, v prvem oziroma drugem letu po Orwellovem 1984. In ko, gotovo predrzno, sprašujemo po tem, bi vas radi še vprašali, ali boste kdaj vaše pisateljsko pero in oko intenzivneje odprli tudi v zdajšnje slovensko družbeno, močno zbirokratizirano življenje, njegove »zapisnike« in »žrtve«?*

VLADIMIR KAVČIČ: Za vsakogar, ki se poskuša z umetnostjo, in za pisatelja še posebej, je sedanjost velik izziv. Kaj pa naj bi izražal drugega kot svojo sedanjost, svojo izkušnjo s svetom. Kaj naj bi drugega posredoval zanamcem, če ne to?

Vendar sodim, da so izkušnje iz neposredne sedanjosti najmanj pregledne, najtežje jih je oblikovati v celostno podobo, v takšno podobo, da bi ob njej tudi drugi začutili, da gre natanko za to in ne za kaj drugega. Govoriti neposredno iz svojega časa je zelo težko. Navsezadnje, kaj je to naš čas? Zdajšnje slovensko družbeno življenje, močno zbirokratizirano, z vsemi svojimi za-

pisniki in žrtvami? Obdobje tik po zmagoviti revoluciji, obdobje največje recesije, ko se vse, kar se je do nedavna še zdelo dorečeno, ponovno postavlja pod vprašaj?

Vse bolj sem prepričan, da družbene razmere, sistem sam, samoupravljanje ali družbena zavest ne morejo postati predmet dobre knjige, tudi filma ne. Družbene razmere so lahko le diskretna kulisa, v jedru umetniške obdelave pa je lahko samo človek, posameznik, z vsemi svojimi lastnostmi, ki jim razmere dajejo le posebno barvo. Tisto novo, samo sedanje, tipično za ta čas, lahko nastane le na tak subtilen način. Saj tudi nimamo romana o komunalnem sistemu v Švici ne o pašnih skupnostih v Colorado. Kot je rekel Krleža, je človek tudi v socializmu še vedno lažnivec, pogoltnež, sebičen, lenuh. Človeško problematiko je torej treba iskati globlje, za naličjem sej, odborov in skupščin. Otožno minevanje časa, ki ga presedimo na sejah pa je morda spodbuda za razumevanje človeka, ki se je znašel v tem položaju.

JANEZ STREHOVEC: *Izpostavljate posameznikovo globino kot tudi za literaturo pomemben predmet. V vaših delih je ta razsežnost povezana predvsem z vojno. Zakaj vas tako privlači prav ta tematika. Videti je, da bi o vojnem času pisali, tudi če na svetu ne bi že stoletja divjala nobena vojna več?*

VLADIMIR KAVČIČ: Globinski pristop k človeku po mojem združuje sociološko in psihološko komponento v najširšem pomenu teh besed, človekovo biološko in duhovno sfero, njegovo zgodovino in njegovo transcendenso. Vojna je le ena od človekovih ekstremnih pozicij, vrelišče, v katerem vsi notranji in zunanji procesi potekajo zgoščeno in pospešeno, z izjemno intenzivnostjo.

Vojna je največja in dosmrtna travma za vsakogar, ki jo je doživel. Že zdavnaj sem ji obrnil hrbet in me ne zanima več. Dobra polovica mojih knjig se ne ukvarja z njo.

Berem, kar na neki način vzbudi pozornost, nekatere knjige zato, ker v resnici pritegnejo mojo pozornost. Moj odnos do beletristike je precej »strokoven«. Ne zanimajo me zgodbe in zapleti, zanima me, ali se je komu posrečilo odkriti novo vsebino ali novo tehniko pripovedovanja. Svoja dognanja o pisanju vzporejam s tistim, kar so do-

gnali drugi. Tako sem pred kratkim bral Hazarski rječnik, Enciklopedijo mrtvih in Ime rože. Prebral sem tri Vidmarjeve knjige, ki so izšle ob njegovi devetdesetletnici, da bi se prepričal, ali je povedal kaj novega. Nekatere stvari berem zato, ker jih nekako moram poznati. Prebral sem tri prvence v izdaji Književne mladine Slovenije, ker me zanima, kakšna pota ubirajo mladi. Odkrivajo kaj novega ali hodijo po izhojenih poteh?

Od vsega naštetega me je še najbolj zainteresiral Danilo Kiš z Enciklopedijo mrtvih. Segel je globoko in v daljino, toda to je pot v osamljenost. Na to pot prej ali slej stopijo vsi, ki prek umetnosti raziskujejo življenje in niso trgovci, ki ustvarjajo le za tržišče.

JANEZ STREHOVEC: *Poleg nekaterih drugih literarnih in kulturnih revij ste urejali tudi danes že skoraj povsem pozabljeno revijo Prostor in čas, ki je prenehala izhajati v nekakšni popolni tišini. Gotovo ni bila pri srcu urednikom Sodobnosti, toda kolikor se spominjam nekaterih polemičnih zapisov, je bil povsem negativen odnos do nje značilen tudi za urednike Problemov (tudi tiste, ki danes načelujejo Novi reviji). Kakšni spomini vas vežejo na sodelovanje in uredništvo v Prostoru in času? Ali ni ta revija začela odpirati tudi nekatera vprašanja, ki se dandanes že povsem normalno in legalno objavljajo tudi v Novi reviji, Mladini in še kje, pred petnajstimi leti pa so očitno še vznemirjala in spravljala nekatere v slabo voljo?*

VLADIMIR KAVČIČ: Mnogi vrstniki ali sopotniki naše generacije so že napisali in objavili obširne spomine na povojni čas in na njihov ustvarjalni delež v njem. Včasih je to celo zabavno, večinoma pa si ti možje dokaj hvalisavo spletajo lovoričke, pod katerimi naj bi se končno oddahnili. Pišejo si karakteristike za bodoče rodove in sami skrbijo za to, da bi sodba o njih bila kar najbolj popolna. Ko vse to prebiram, v mislih pogosto protestiram, ker sem prepričan, da so zelo enostranski in premalo objektivni. Morda je to celo nujna lastnost spomina... Zato s svojimi posegi v preteklost ne bi želel pri drugih zbujati takih vtisov, kot jih oni zbujajo v meni.

Res je, da sem skoraj v vsem povojnem času zainteresirano sodeloval pri slovenskih revijah. Bil sem urednik ali sourednik (ali član uredniškega odbora) pri revijah Mlada pota, Problemi, Naša sodobnost, Prostor in čas, Borec. Če izvezam Mlada pota, pri katerih sem sodeloval predvsem zato, da bi pomagal pri duhovnem oblikovanju mlajših generacij, sem si v vseh drugih revijah prizadeval za relativno samostojnost duhovnega življenja in kulture, za večjo afirmacijo strokovnih kriterijev, ki jih je mogoče v umetnosti vzpostavljati prek različnih družbenih znanosti (filozofije, sociologije, zgodovine, ipd.), proti ideološkemu vrednotenju umetnosti pa proti brezriterijalnosti, proti ideologiji, ki vsem stilom in vsem smerem pripisuje enako vrednost. (V resnici nobene).

Dvajset- in večletno ubadanje z revijami bi lahko strnil v naslednja spoznanja:

1. Slovenski revijalni tisk je v povojnem času živel v nostalgичnem odnosu s predvojnimi revijalnimi tiskom, ki je bil v resnici gibal duhovnega življenja. Po vojni to ni bil več. Med drugim tudi zato ne, ker je politična sfera zaživela svoje samostojno življenje in ji kulturna ali umetniška mimikrija ni bila več potrebna. Kultura je kot sredstvo odslužila. Če so se pri revijah združevali istomišljeniki, so se slej ali prej spolitizirale. Politika jih je odpravila kot potencialnega rivala.

2. Pri revijah, pri katerih je bila politična ali ideološka komponenta neznatna ali je sploh ni bilo, je revija delovala kot poštni nabiralnik. V takih razmerah uredniška politika ni mogoča in revija zvodeni. Če jo kdo nasilno ukine, ji stori uslugo. Z nasilno ukinitvijo si revija (in njeni sodelavci) pridobi mučeniški sijaj. Z njim pride v literarno zgodovino.

3. Smiselna bi bila revija, ki bi bila posvečena ustvarjalnosti, duhovni rasti, teoretičnemu in praktičnemu utemeljevanju umetnosti. Vse to skoraj nikogar več ne zanima. Zadnji revijalni preizkus, Nova revija, je dovolj očiten dokaz za to. Ko sem bil povabljen k ustanovitvi, sem opazil, da v krogu ustanoviteljev umetnikov skoraj ni ali pa so svoj interes utemeljevali z golo prisotnostjo in nepomenljivim molkom. Politizacija bo prej ali slej izzvala neustrezne politične reperkusije in slovenska kultura si bo pridobila novo generacijo kulturnih frustrir-

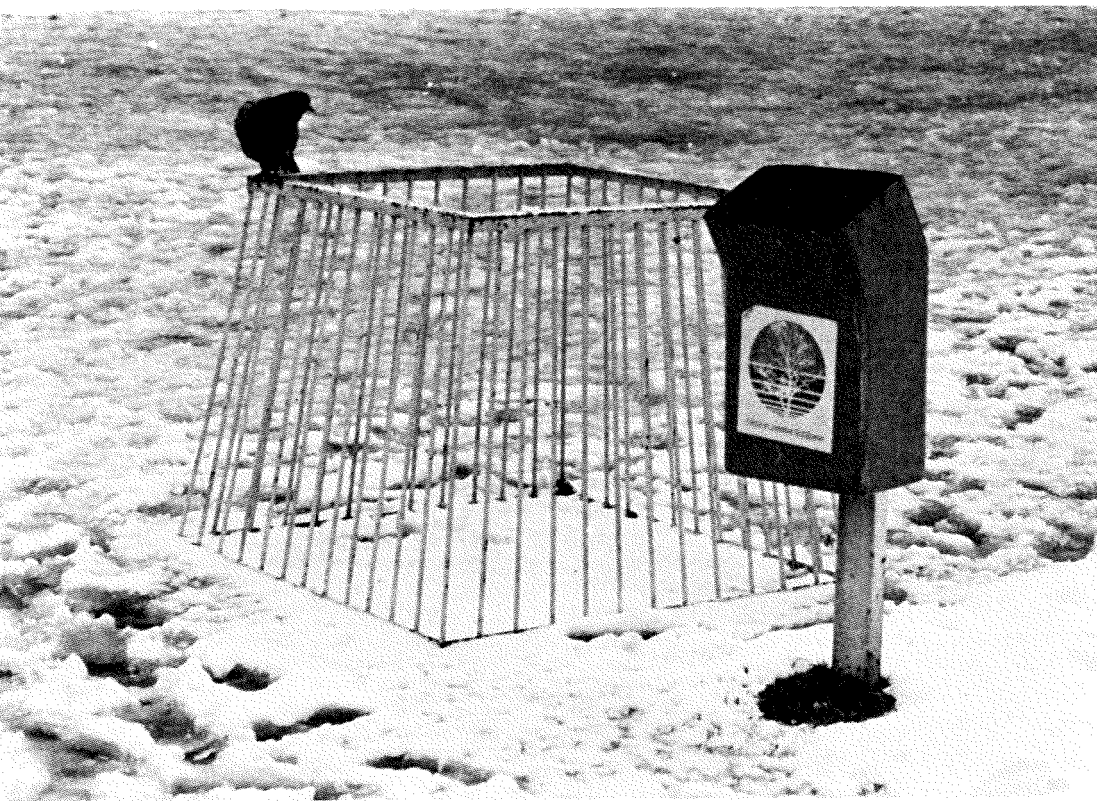
ancev. Politizacija slovenskega revijalnega tiska gre na roko birokraciji, politizacija kulture utemeljuje njeno vlogo, umetnost sama pa od tega nima nobene koristi, kvečjemu škodo.

JANEZ STREHOVEC: *Ste namerno obšli vprašanje po spominih na Prostor in čas ali pa stvari v zvezi s to revijo pojasnjujete pod točko 2? Zakaj ste proti profilu revije za tako imenovana kulturna vprašanja, ki ima v svojem »omnibusnem« konceptu tudi nekakšen »poštni nabiralnik«? Ali ni morda tak »nabiralnik« pravzaprav potreben takrat, ko so pre slabo odprti pošni nabiralniki v javnih občilih kot prvih naslovih za to dejavnost?*

VLADIMIR KAVČIČ: Revija Prostor in čas se je od drugih slovenskih revij razlikovala le po tem, da so jo ustanovili kulturni delavci čisto sami in da ni imela nobenega političnega botra. Ustanovili smo jo zato, ker smo bili nezadovoljni s tedanjim stanjem revijalnega tiska, ker smo menili, da nimamo pravega prostora za objavljanje, in ker je v tistem času to še bilo mogoče.

Seveda so z novo revijo takoj začeli manipulirati in ji pripisovati različne politične načrte in namere. Revija je torej bila za določene strukture od vsega začetka sumljiva. Kmalu se je pokazalo, da je tudi notranja povezanost med sodelavci prav neznatna. Medtem ko je različnost v ustvarjalni sferi vrednota, je različnost v ocenjevanju in vrednotenju kulturnih in širših družbenih vprašanj vzrok za nelagodje. Brez skupnih izhodišč je tudi urejanje oteženo. Urednik je v imenu različnosti prisiljen uvrščati v revijo prispevke, s katerimi se ne strinja. Če je tega vedno več, je njegova vloga absurdna, tudi vloga njegovega morebitnega naslednika ni nič boljša. To je izostrena podoba stanja vsake revije, ki se ne povzpne nad raven poštnega nabiralnika.

Ne glede na vse omenjeno pa sem prepričan, da v določenih intelektualnih krogih pri nas še vedno pripisujemo prevelik pomen revijalnemu tisku. Ta intelektualna iluzija je nastala v predvojnih časih, v čisto določenih zgodovinskih okoliščinah, ko je kritična in družbeno angažirana misel imela čisto drugačen odmev, kot ga lahko ima danes.

MIŠKO KRANJEC, NEDELJA V LJUBLJANI, JANUAR 1986

DUŠAN MEVLJA

Moje partizanske pesmi

BOMBARDIRANA HIŠA

*T*a hiša je bila nekoč vsa živa,
 plésali so v njej in peli...
 Zdaj je mrtva in plesniva.
 Kokoši brskajo v tla ugasla,
 note gnijejo pod črnimi kamni.
 Ta vražji smešni pilot:
 bombo je vrgel na hišo.
 Hotel je ubiti melodije
 nesmrtnih genijev...
 V višavah je plul, bogu brat,
 in vendar je bil tako obupno nizek,
 da je zadišal po zločinu.

RDEČI ZUBLJI

*U*mazani plameni hišo
 so lizali z Marijami
 in Jezusi na oglodanih,
 plesnivih stenah. Mati
 z otrokom zlatolasim
 pred hišo z bomo culo
 je v noč to gluho jokala.
 Zažrli so se zublji v mizo
 črvivo, v skrinjo težko
 in okovano, v njeno srce
 so se zažrli. Otrok grize
 ročico in se smeje v plamen.
 V culi trdi kruh leži
 in slika njenega moža.
 Dejale tope so čelade:
 tvoj mož razbojnik je, bandit.
 A žena tega ni verjela.
 Pomilovala jih je: prazne
 te harlekinske maskare,
 obarvane z uporniško krvjo,
 smejo se blazne v svetlo noč...

Iz zubljev rdečih vstane punt!
 Že rabljem vislice pojo:
 uporniki gredo, uporniki gredo...!

IZDAJALCI

*B*ilo je v ofenzivi.
 Lačni smo in trudni.
 Oblaki motni so in sivi
 ubežniki zamudni.
 Hajka! Izdajalka!
 Bedna reč: bežati.
 Ugodna stvar: prodati
 brata za denar.
 In se greti ob krvi.
 Padel je ob brvi
 izdajalec prvi.
 Drugi je izdihnil
 ob kapeli.
 Z rezkimi streli
 upihnil ga je Mito
 Črnogorec, komandant.
 Čelo je imel prebito,
 bil je še mlad fant.

Ej, pa kaj bi z Iškarjoti!
 Zavriskaj, Judeže naženi spat.
 A vi, konjički, v dir!
 Nam ni do klanja, beli brat,
 borimo za svobodo se, za mir.

LESENI BOG

*P*ostavili upornika
 so pred lesenega boga.
 Vprašali niso: kdo in kaj,
 umre naj puntar, tolovaj!

Še pred ko se rodil je svit,
 pod križem je upornik pal.

Otroci so presunjeni
 vsi gledali boga,
 kaj bo dejal.

A bog, ta bog oskrunjeni
 je nem ostal . . .

KOLONA

S

neg.

Neskončna belina.
 Zamolkla in trudna tišina.
 Breg.
 Zasopli nosači rinejo
 med sivimi hrasti.
 Zdaj, zdaj mora kdo
 izmed njih pasti...
 Le malo, da počinejo...
 Med nebom in zemljo
 ranjenci visijo.
 Kmalu jih več ne bo,
 v mrazu in snegu zaspijo.
 Svoje drage na rokah neso
 nosači in gredo, gredo...
 In metežu smejo se v obraz.
 Ne bosta nas veter in mraz.
 Sovrag,
 krinka tvoja se v mrak reži.
 Vojak.
 Na čelu zvezda ti blesti,
 blesti za boljše dni...

OB POTI

S

vetoča vejica, ob tebi se spočijem,
 od maršev, bitk, zased vojak izmučen,
 a nikdar mračen, v znoju borbe sijem.
 O, starka smrt, pod tvojo senco nisem sključen!

Prežeč kot divja mačka čakam na povelja,
 da se zarijemo v sovraga s kruto silo.
 Naprej! Zasesti moramo še ta naselja.
 Udarci, pa čeprav ti je pri srcu milo.
 V tej borbi ni prostora mehkim nežnim sanjam.
 Le trdna volja in jeklen pogum podita
 brezsrečno nas po hostah. Ko v napad se sklanjam,
 za sabo puščam, mrzel, trupla nema, ubita.

SANJE

V

*trhlono drevje veter se zaganja,
v njem preperelo listje čudno poje.
Prijetno borcu je, vse težke boje
pozabil je, o miru zlatem sanja.*

*O bratstvu med ljudmi, ki brez pehanja
svobodni zbirajo se v družne roje,
zavrgli ubijalne so naboje.
Pomlad svobode v gozdu zanj poganja.*

BESEDA AVTORJA

Takoj po osvoboditvi sem kot dramski igralec Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru pokazal upravniku gledališča, književniku Ludviku Mrzlu, kakšnih dvajset svojih partizanskih pesmi. Mrzel jih je vzel in mi obljubil, da mi bo čez čas o njih povedal svoje mnenje. Na njegovo mnenje sem veliko dal, saj sem ga čislal kot izrednega stilista.

Naneslo pa je, da sva oba, pravzaprav bolj on kot jaz, pozabila na te pesmi. Popolnoma so naju prevzele gledališke dolžnosti, ki so se kopičile iz leta v leto. Pravzaprav sem na moje pesmi tu in tam le pomislil, vendar ga nisem nikdar povprašal, ali jih je že prebral. In tako so tekla leta, ki so prinesla marsikako neprijetno presenečenje, med drugim tudi aretacijo Ludvika Mrzela in njegovo obsodbo na enem izmed dachauskih procesov ter odslužitev kazni na Golem otoku. Da je bila obsodba Mrzela popoln absurd, je potrdila šele rehabilitacija po njegovi smrti.

In glej: po štiridesetih letih je odkril moje partizanske pesmi, na katere sem že skoraj povsem pozabil, sin Ludvika Mrzela dr. inž. Jure Mrzel, ki jih je našel v očetovi literarni zapuščini. Pesmi so objavljene v obliki, kakor so bile zapisane v partizanih in izročene Ludviku Mrzlu.

Dnevnik Janeza Ledererja, p. d. Bavoha, čevljarja iz Tržiča

*Janez Lederer je bil bister človek.
Veliko je bral.
V posebnem zvezku je zapisal nekaj prigod po
pripovedovanju
in čez trideset pravljičnih zgodb.
Kot je dokazal v spominski knjigi in omenjenih
zgodbah je bil pozoren
in čuteč opazovalec.
Zato bomo posebno pozornost posvetili
njegovemu
dnevniku – v prilogi objavljamo nekaj
odlomkov iz prvega zvezka –
ki ga je pisal od 1. maja 1942 do 16. februarja
1946.
(Umrli je 19. aprila 1946.)
V njem je veliko povedal o svojem doživljanju
vojnih let in prvih mesecev svobode.
Marsikak dogodek je zanimivo orisal s svojega
zornega kota
in s tem ustvaril izvirno zgodovinsko
pričevanje.
Svoj dnevnik je Janez Lederer naslovil
Domovina – Tržič,
kar priča o njegovem domoljubju.
Dnevnik, spominsko knjigo in zvezek s
prigodami in pravljičnimi zgodbami hrani
Zgodovinski arhiv Ljubljana – enota za
Gorenjsko, Kranj,
zbirni fond občine Tržič.*

Rojstvo Janeza Ledererja ni bilo radostno doživetje. Njegov oče je bolehal, zato se je z ženo in dveletno hčerko preselil k svojim staršem. Janezov stari oče ni prijazno sprejel mlade družine. Ko je zvedel, da je na poti v svet še Janez, je za pusta 1871 vrgel bolnega sina skozi okno v sneg. Pustnega časa Janezov oče ni preživel, in ko se je 30. avgusta 1871 rodil Janez, je bil sirota.

V prvi polovici tridesetih let je Janez pisal spominsko knjigo o življenju svoje družine in o svojih življenjskih izkušnjah. Namenil jo je sinu Jakcu, ki se mu je rodil v drugem zakonu leta 1926. Potožil je, da mu je zoprnost starega očeta grenila življenje do njegove smrti leta 1884. »Jaz nisem poznal svojega očeta . . . zato sem veliko trpel. Največ pa sem trpel na izobrazbi. Nikogar nisem imel, ki bi skrbel zame, nikogar, da bi me podučeval, povsod je manjkalo očetove besede. Zato sem ostal čevljar, kot so bili moj oče.«

Janez Lederer je kot čevljar delal v Peku, nato je imel nekaj časa svojo delavnico, med gospodarsko krizo pa je delal po pogodbi za Peko in za nekega »maharadžo«. Po letu 1935 je dobival občinsko podporo. Janez je sinu pojasnjeval, zakaj ni dobil dobre službe, zakaj ni premožen. »Jaz sem bil vedno bolj rahločuten, bolj mehak, sramežljiv. Zato sem večkrat od same sramežljivosti izpusil dobre službe.« Bal se je, da ga ljudje ne bi opravljali, da se rine naprej.

Janez je bil pripravljen boriti se za delavske pravice.

»Veš, Jakobiček, jaz tebi to zato pišem, da bodeš vsaj nekoliko poznal ta hudobni svet. Jaz sem veliko občeval z njim. Mnogo sem delal povsod, a vedno sem dobil za plačilo sovraštvo in nevhaležnost. Jaz sem vedno delal, toda vedno sem imel pravico pred očmi, a vedno sem bil glede resnice zaničevan. Vedno so me volili v društva, v odbore, a ker niso delali pravično, sem jih grajal. Zato so me začeli sovražiti. Popred je bilo Delavsko podporno društvo. Tam so goljufali. Ker nisem hotel z njimi goljufati, so me za kazen za pol leta izključili. Seveda jaz nisem imel škode ampak društvo. V konzumnem društvu sem bil tajnik, a ker sem videl, da ne bo pravično, sem jih zopet grajal. A so bili vsi čez mene, zato sem odstopil. Ko sem bil že izven društva, so me izključili zato, ker sem rekel, da bode kmalu propadel. In res je kmalu propadel. Pred-

sednik je bil zaprt tri mesece. Drugi odborniki so se komaj zmazali, toda plačevati pa so vsi morali. Potem pa so zopet k meni hodili, da bi jim pomagal. Seveda je bilo nemogoče.« Vsled teh izkušenj je Janez sinu svetoval, naj se ne vtika v politiko. Verjel je, da se le z znanjem da priti do boljšega življenja.

Med posebna razočaranja v življenju je Janez prišel sorodnike. Sestri je očital, da ga je ogoljufala, bratranec pa ga je v času najhujše stiske leta 1931 vrgel iz stanovanja.

Janez se je po vsem tem zaprl vase. Zatekel se je k molitvi, veri v boga in njegovo pravičnost.

OBLAST, NE BODI JE TREBA

Janez je za vsako oblast mislil, da je na svetu zato, da izkorišča delavske reveže. Zato je bil včasih nekoliko anarhičen: »Dobro človek je le tisti, ki pusti ljudem prosto voljo, svobodo in da jim ne krati njihovih pravic.«

Ko je v kratkem zapisu Narobe svet razglabljal o svetovni gospodarski krizi v tridesetih letih, je krivdo zanj zvalil na kapitaliste: »Sinovi domovine pa bodo postali divji in to divjost bodo občutili vsi [kapitalisti, opomba J. D.], dasiravno ne bodo hoteli vedeti, da so vsega tega sami krivi.«

»Pustili naj bi nam duhovnike, samo društva [stranke, opomba J. D.] naj bi prekinili [razpustili, opomba J. D.], saj društva so bila samo za prepir in čast, da so se postavljali eni – druge pa so zaničevali.« (6. maja 1943).

»Kdo pa je bandit? Vsi! Eni vzamejo, drugi pa kradejo. Eni streljajo, drugi pa morijo. Eni na drobno, drugi na debelo. Vsi so enaki. Ljudje pa so reveži, ker morajo po nedolžnem trpeti.« (18. maja 1943.)

»Le krščanskih mož manjka na krmilu, pa bi bilo kmalu bolje. Tako pa bog vedi, kaj nas še čaka, predno se vse uredi.« (November 1945.)

Pravična ureditev naj bi bila torej božja država na zemlji.

Janez je brž spoznal, da bo nacistična okupacija hudo breme. Nemce je spoznal med svetovno vojno v Galiciji. Zdeli so se mu »jako kulturni, vse bolj, kot so bili to Avstrijci. Zato sem si tudi jaz mislil: Nemci so dobri ljudje, teh se ni treba bati. Aj, pa so prišli le kot miroljubni ljudje, ampak kot divjaki.« (31. avgusta 1942.) Okupatorja je

Janez poistovetil s staro Nemčijo. Med Nemce je prišteval vse, ki so bili prišli iz raja, čeprav so bili v zasedbenih silah v Tržiču večinoma Korošci.

Janez je obsojal okupatorja, nič manj pa tudi domače izdajalce: »Kedo pa je kriv, da so ljudje po gozdovih, da se domačini skrivajo pred tujci? Ali niso tega krivi Nemci? Ljudje, ki so se po tovarnah pritožili, da imajo preslabo plačo, so bili imenovani, da so komunisti. In te so zapirali in preganjali, da so jih selili. Ker so se bali tega, pa so šli raje v gozd. Kjer jih je več prišlo skupaj, so se jeli tudi upirati. Ker so imeli jugoslovansko orožje, so to lahko storili. Da so pa od kmetov zahtevali živež, je tudi lahko, saj so morali živeti, brez jedil torej niso mogli biti. Od tistih, kar jih je iz Tržiča ušlo v gozd, so večinoma vsi mrtvi. Le ako je kateri živ, je kaj čudno se moral držati, da je ostal. Vse je mrtvo, vsi so izgubili svoja mlada življenja, popolnoma nedolžna. Ko bi le ne bilo kulturnobarjev [kulturnobudovcev, opomba J. D.], bi ne bilo gošarjev. Tako pa so ti storili iz dobrih delavcev gošarje. Isti, ki so bili popred voditelji delavcev, so postali izdajalci sotrpinov, izdajalci domovine. Preje so bili z dušo in telesom Slovenci, pa so čez noč postali Nemci. Postali so župani, uradniki, in kakor so bili preje voditelji delavcev, so postali potem vodje Nemcev. Klemenc, Lukanc, Pađar, Elbet itd. Vsi voditelji delavcev – zlasti v predilniškem štrajku so bili prvi hujskači – zdaj pa so prvi krvoloki in zatiralci Slovencev.« (9. junija 1942.)

Več kot enkrat je zapisal o kulturnobudovcih: »To niso ljudje, ampak divje zveri v človeški podobi. Pa kaj bi pisal, ko ne smem dati duška temu, kar sili na dan iz človeškega srca.« (28. marca 1943.) Janez je menil, da nihče razen kulturnobudovcev ne mara Nemcev, »ti jih imajo radi, ker obilo zaslužijo in vsi so doma«.

Nemško oblast je označil kot zatiralsko: »Nemci pobirajo naše pridelke, živino, ljudi, sploh vse in odpeljejo v svoje kraje, nam pa pošiljajo le drobtinice od svoje bogate mize. Slovenec pa neumen, da se tepe zanje, da more Nemec nemoteno pobirati in krasti.« (5. avgusta 1944.) Z neumnimi Slovenci je tokrat Lederer mislil na domobrance.

»Koliko je bilo v zadnjem času moritev. Koliko nedolžnih ljudi je padlo radi ropa in tatvine, katero so delali nemški prijatelji – slovenski ljudje v nemški obliki. Rekli so

jim domobranci, pa so bili le kruti nasledniki rokovnjačev.« (24. oktobra 1944.)

»Ko bi se gardisti [domobranci, opomba J. D.] ne bratili z našimi sovražniki, bi bilo pri nas že zdavnaj konec vojne.« (28. septembra 1944.).

Lederer je domobrance obsojal, čeprav je večkrat zapisal izjave, kakršna je na primer Pernetova, komandanta domobranske postojanke v Kovorju, ki je rekel, »da gospodje [duhovniki, opomba J. D.] hočejo, tako pa delamo« (10. januarja 1945). Torej kot vernik ni brezglavo ubogal svojih pastirjev, ampak se je bolj zanašal na lastno presojo.

Na begunce, ki so zadnje dni vojne množično bežali skozi Tržič, je gledal kot na »uboge ljudi, ki so bili zapeljeni od njih voditeljev«. Begunci so na vprašanja, zakaj bežijo, odgovarjali: »Gospod so rekli, naj bežimo, pa smo šli.«

»No, torej gospod pastir zapelje ovce in te se razbežijo po svetu. To je krščanska ljubezen duhovnika,« je pripomnil k temu Janez Lederer, ki je tudi očital, da so duhovniki prej bežali pred Nemci v Italijo, zdaj pa pred svojimi k Nemcem (maja 1945).

V domobrancih je Janez videl hujše krivoloke kot v nemških oboroženih silah. O teh je menil, da »imajo ljudje vojsko [vojsko in varnostno policijo, opomba J. D.] radi, ampak gestapo in orožniki pa nimajo pri ljudeh nikake veljave« (27. avgusta 1942).

Ko je opazoval ravnanje okupatorskih oboroženih sil pri preganjanju partizanov, je med vojaki opazil mnoge, ki jih tad nevarni posel ni prav nič privlačil. Tudi za orožnike večkrat omenja, da so se ob nevarnosti potuhnili. Janez ni mogel dojeti, zakaj tako številna vojska ni mogla zatreti partizanov: »Včasih je bilo par orožnikov, pa so šli na večjo družino tatov in so jih ujeli. Zdaj pa gre kar cela stotnja vojakov, pa nič ne najde.« (20. junija 1943.)

Vojnega meteža, v katerem se je Lederer znašel, ni vedno razumel enoznačno. Pod vtisom streljanja talcev v Čegelšah 8. julija 1942 in izselitve družin v Križah in Pristavi je zapisal: »Kdo je kriv tega preselejevanja? Drugi ne kot gošarji, seveda dobiti jih ne morejo, pa vzamejo, kar dobe, in tako pridejo nedolžni ljudje pred puško in gredo po nedolžnem v smrt.« (9. julija 1942.) Le nekaj dni pozneje je bil zapisal: »Res da se bliža zima, ali sin gozdov ne gre rad v sužnost ... so gošarje naredili kulturbundarji,

ki so nedolžne ljudi selili.« (28. julija 1942.) Vzrok za odhode v partizane je videl v zločinih okupatorja in njegovih pomagačev. Trdoživost, ki so jo izpričali partizani v svojih akcijah, je Lederer spoštoval, odobraval, čeprav krutosti ni mogel sprejeti. V partizanih je videl narodne borce: »Zato se moramo braniti Slovenci, ker smo sami sebi prepuščeni. Velike narode je podjarmil Neme, mali pa se skrivamo po gozdovih kot divje zverine.« (18. julija 1943.)

Ko so partizani vlomili v vilo kulturbundovca Elberta in zaplenili svinjo, si je Lederer zaželel, da bi kaznovali tudi občinskega uslužbenca Jegliča, ki je delil živilske karte. Zraven pa je dodal, da človek ne ve, »s kom bi držal in katere bi ubogal. Gošarji so domačini, Nemci so tuji in naši sovražniki« (26. februarja 1942).

Med novostmi, ki jih Janez ni sprejel, je bilo novačenje deklet – le kaj bo z njimi po vojni, mu je hodilo po glavi: »Mislim, da dobrega nič, ker bodo zgubile vse devištvo, čast, pravnost in sploh vse, kar bi morale ohraniti slovensko dekle.« (29. junija 1944.)

Partizani so mu bili veliko ljubši kot domobranci: »Kedo je torej tolovaj? Ali partizan, ki prosi, ker nima, ali plačani gardist, ki ima 10 mark plače na dan, stanovanje in obleko, pa še krade ljudem, kar dobi. Ti so tatje in ne drugi.« (9. februarja 1945.)

Takoj po prihodu partizanov v Tržič je zapisal: »Zdaj je še vse v redu, nič niso tako surovi, kot pa so bili gardisti. Prav lepo se z njimi razumemo.« (12. maja 1945.)

Razpoloženje, ki je prevevalo Janeza Ledererja po osvoboditvi, je bila negotovost. Ni se pridružil toku vsesplošnega navdušenja, ampak je od strani opazoval, kaj se dogaja. In bolj kot silovite manifestacije ob zmagi je nanj vplivalo pomanjkanje. Zapisal je, da so včasih rekli, da bo bolje, ko bodo delavci na oblasti, »zdaj pa so delavci na površju, pa se le ni nič izboljšalo« (novembra 1945).

VOJNA

Janez Lederer je v dnevniku pisal o vojaških spopadih, ukrepah oblasti in spremembah v življenju. Ljudi so bremenile negotovosti in nevarnosti, v katere je vojna pehala njihova življenja in premoženja. Večina jih je občutila primež nasilja.

Tiste, ki niso prišli na apel, so nacisti obsodili, da »so gošarji, ki drže s komunisti« in

jim obljubili begunjsko ječo (18. oktobra 1942).

Ko so spet začele krožiti novice, da bodo veliko ljudi preselili, je zapisal: »Bog daj, da ne bi bilo res. Vsak se boji, vsak trepeta pred tem groznim dejanjem. Oni, ki so bili zadnji preseljeni, so jako žalostno pisali o pomanjkanju in da bivajo v Nurenbergu [Nürnbergu, op. J. D.]. Drugi so bili v Begnah [Begunjah, op. J. D.] in so jih peljali nekam na Nemško. Rekli so, da bodo delali tam, a pravijo, da so jih tam gori nekeje postrelili vseh petdeset. To so žalostne novice, ki pretresejo človeku dušo in srce. Kedo bi se ne bal? Kdo ne bi trepetal, ko čuje to vest?« (3. maja 1942.)

»Ljudje izdajajo eden drugega.« (3. julija 1942.)

Kdor je prišel v Begunje, so mu ostale v grenkem spominu. Dne 27. julija so Nemci vzeli več kot trideset talcev, 3. avgusta pa so jih izpustili: »Ko pa se nam je ječa odprla, smo hoteli vsi naenkrat skozi vrata, tako da smo se skoro zabasali. Ni čuda. En teden je bilo, a bilo je hudo za več let.«

Novice o smrti so prihajale vsak dan. »Seveda gre vsak nerad [v izgnanstvo, opomba J. D.], koliko huje je gledati one, ki stoje pred puškami in čakajo na smrt. Pravijo, da so vsi kleče prosili milost, da jih ne bi ustrelili. Samo Purgar, mož Anice, rojene Dobrin, ni prosil in je stal in čakal na smrtni strel. Toda 15-letni Našičev posinovljenec pa je šel kleče do gestapa in orožnikov. Poljubljal jim je noge in prosil, naj prizanesejo njegovi mladosti. A niso hoteli se ga usmiliti, ampak je moral pasti kot žrtev, dasiravno še tako mlad.« Tako beremo o streljanju talcev na Čegelšah 9. julija 1942. Dne 19. januarja 1944 pa je o streljanju talcev v Kovorju zapisal: »Jokali, prosili in vpili so tako, da se je slišalo v Pristavo.«

»Silno so jokali na kolodvoru, ko so odhajali,« je Janez pisal o solzah fantov, ki so odhajali v nemško vojsko, in o solzah njihovih staršev. Tudi vpoklic v vojsko je bil za Janeza dejanje oblasti, pri katerem je prišla do izraza neenakost med ljudmi. Bogataši naj bi se odkupili, reveži pa naj bi se šli pretepat.

Tako je zabeležil prigodo iz časov stare Avstrije, ko so bili fantje, ki so morali v vojsko, žrebali; tisti z nizkimi številkami so šli v vojsko, oni z visokimi pa ne. »Nekoč je bila zopet ista nabira vojakov. Fantje so videli, da so sinovi bolj imenitnih gospodarjev

vsi dvignili male številke, sinovi kmetov in delavcev pa velike, so vse razmetali, razbili cesarski grb na sodniji, komisijo razgnali in ni hotel biti nikdo vojak.« (V spominski knjigi.)

Ko se je zvedelo, da je Italija kapitulirala, je Janez zapisal: »Mussolini naj bi se tepel, saj je bil dovolj spočit, ne pa da je tiral v boj nedolžne žrtve, sam pa je zadaj dobro jedel in pil ter dajal odlikovanja onim, ki so trobili v njegov rog. In to je povsod.« (8. septembra 1943.)

Tudi nemškim nabornim komisijam ni zaupal: »Seveda so vse vzeli, ker v sili je vse dobro, kakor se je izrazil eden od gospodov v naborni komisiji.« (3. februarja 1943.)

»Tudi dekleta morajo iti v vojne službe k rdečemu križu po bolnišnicah. Toda le bolj delovna dekleta, kar je pa bolj inteligenca, pa se odkupi. Toda ne z denarjem, ampak z blagom. To je tudi kupčija z živim blagom.« (13. aprila 1944.)

Fantje, ki so jih poslali v nemško vojsko, so se mu smilili: »Mladeniči, ki so bili primorani, da so šli k vojakom, pišejo domov, koliko morajo prestati glede tega, ker so jih zapisali, da so prostovoljci. Eden je pisal iz sredine Francoske in pravi: skoraj pljujejo v nas, in za denar nam nočejo ničesar dati, ker nas imajo za ničvredne, ker smo prostovoljci. Poslali so jih na vse strani. Eni pišejo iz Prusije, iz Kijeva, drugi s švicarske meje, tretji iz Poljske, četrti iz Munchna [Münchena, op. J. D.] ter Stuttgarta, iz Češke, prav iz vseh krajev, kjer se nahaja vojna. Tudi iz Afrike se kateri oglasi.« (Začetek maja 1943.)

Ledererjevega sina Jaka so mobilizirali z drugimi fanti letnika 1926. Ni se vrnil. Od 11. septembra 1944 je bil pogrešan na italijansko-francoski meji. Čeprav Janez Lederer v dnevniku na kratko omenja le sinov odhod v vojsko, ga je izguba ljubljenega otroka zelo prizadela.

Tudi partizanskim oblastem je Janez očital, da so se nekateri premožni lahko odkupili, ko so jih prišli mobilizirati.

Večkrat je omenil, da je bilo trdo življenje v partizanih eden od vzrokov, da so se mnogi izmikali mobilizaciji: »Seveda ne gredo radi, ker je mraz. Zato se mladi ljudje skrivajo ter nočejo ležati doma.« (7. novembra 1943.)

Janez in tudi drugi okrog njega so razmišljali, kako se izvleči iz vojne godlje. Večkrat so jim rojile po glavi misli, ki jim

lahko rečemo »sredinske«: »Oblast kliče k vojakom, gošarji pa v svoje krdelo. Dobro bi bilo, da bi vsak imel dva sina, enega za vojaka [nemško vojsko, opomba J. D.], enega za gošarja.« (11. junija 1943.)

»Danes so Nemci, jutri pa že partizani. Danes so vsi gardisti, jutri bodo čeznje.« (25. septembra 1944.)

»Ljudje čakajo v strahu, kaj bodo. Od ene strani nam groze gošarji, od druge Nemci. Kam se hočemo obrniti.« (3. julija 1942.)

Ko Janez beleži ukrepe partizanov proti ljudem, ki so sodelovali z okupatorjem, ne piše o nedolžnih žrtvah: »Ostrižejo pa gošarji zato dekleta, ker se preveč menijo z Nemci.« (1. julija 1942.)

Po osvoboditvi je Janez razumel, zakaj so nove oblasti kaznovale kulturbundovce: »Začelo se je zob za zob. Kar so popred delali kulturbundarji s Slovenci, to se sedaj dela s temi izdajalci.« (18. junija 1945.)

Vendar ni bil zaslepljen s sovraštvom. Ob prekopu ustreljenih talcev na Čegelšah je zapisal: »Seveda se vse jezi na surovost Nemcev, da bi bili pa sami kaj odnehali, tega pa tudi ne.«

Ni se strinjal s tem, da fantom, ki so bili v nemški vojski, ne bi dali dela, »v vojsko pa bi jih poklicali, če bi bilo treba« (17. novembra 1945).

O CERKVI

Janez Ledereja so prizadeli ukrepi okupatorjevih oblasti, naperjeni proti cerkvi: zaplomba premoženja, izgon duhovnikov, opustitev cerkvenih praznikov, prepoved obredov na prostem ipd. Državna oblast se je postavila pred cerkev in verniki so bili včasih v stiski, koga bi ubogali. Tako so morali npr. mašo preložiti, ker so staršem zagrozili, da bodo tiste, katerih otroci ne bodo prišli k apelu, preselili v taborišče v Nemčijo (17. aprila 1944). Nemški župan Hugo von Kurz je v svojem govoru dejal, da »kadar bodo ljudje hodili k mojim govorom tako, kot gredo v cerkev, takrat bodem skrbel tudi, da bode tukaj kak duhoven, sicer pa ga treba ni« (4. julija 1943). Zaradi vsega tega je Lederer opazal moralni razkroj tako pri odraslih, ki so mnogi tajili boga, predvsem pa pri otrocih. Ti »ne marajo ne za cerkev in ne za molitev. Ne vedo, koga bi ubogali. Zdaj jih kličejo v nemško šolo, zdaj k telovadbi, jutri v kino in drugič zopet k igri...« (21. ju-

nija 1942.) Odsotnosti verouka v šolah je pripisoval, da otroci, gredeč iz šole, kolnejo tako, »kot da bi imeli to za domačo nalogo, ko gredo iz cerkve, pa kolnejo, kot da bi imeli kletev za pokoro« (7. junija 1944).

Ko je po osvoboditvi v Tržič spet prišel slovenski duhovnik, je Lederer olajšano zapisal: »Partizani zahtevajo duhovno in službo božjo, saj so sinovi slovenske verne domovine... No, zdaj se šele odpirajo ljudem oči in sedaj šele vedo, kedo je bil tisti, ki je delal zlo.« (29. maja 1945.)

Kmalu je sprevidel, da vseh nekdanjih položajev cerkev ne bo dobila nazaj: »V župnišču in kaplaniji so vojaki, duhovnik pa stanuje v gostilni.« (Konec septembra 1945.)

Prizadelo ga je tudi, ko so »spodili« duhovnike iz šol, in »jim niso smele sestre kuhati.« (15. januarja 1946).

GOVORICE

Janez Lederer je zapisoval tudi govorce. Te so bile včasih edino sporočilo o posameznih dogodkih. Do govoric je bil Janez kritičen in je zapisoval le tiste, ki so bile kolikor toliko verjetne. Ko je decembra 1944 zapisal, da so govorili, da so bombardirali Kranj, da so gošarji pred tednom napadli tovarno in da je bil eden mrtev in sedem ranjenih, je pripisal: »Nič, to je vse zlagano. Ljudje lažejo v svojo škodo. Nič ni bilo kakga napada in ne druge nezgode.« (16. decembra 1944.)

Ljudje so predvsem ugibali, kdo bo vojno dobil in kdaj je bo konec. »O vojski se nič ne ve, ali zmaguje Rus ali Nemec. Kedo ve. Piše v nemškem časopisju, da zmagujejo Nemci, ljudje pa pravijo, da Rusi. Drugi zopet, da Angleži.« (21. junija 1942.) »Tako so avgusta 1943 govorili, da bo mir že avgusta, drugi pa septembra, tretji pa, da šele čez dve leti.« (9. avgusta 1943.)

Septembra 1944 je Lederer zapisal, da morajo Nemci do 15. septembra oditi iz Tržiča in da bo v petih tednih mir (3. in 6. septembra 1944).

Pomembnejši dogodki so sprožili vrsto govoric. Tako so julija 1943 po maši eni govorili, da je Mussolini odstopil, drugi pa, da je bil odstavljen in pa da je papež govoril, da je za Nemce (25. julija 1943). O vojaških spopadih in partizanskih akcijah so se govorice širile hitro in vsaj o dogodkih v bližnji okolici so bile precej zanesljive. Dne 3. septem-

bra 1944 je Janez zapisal, da gošarji napadajo proge, vlake, da je v Podnartu porušen most, v Loki da so iztirili vlak, da so bili blizu vasi na Ljubelju, da so v Kovorju vzeli enega fanta, v Hudem obleko in strd, v Strahinju slanino in žganje in ostrigili dve puncici.

Poleg izdelkov propagandističnih aparatov so bile novice, ki so si jih ljudje pripovedovali, pomemben vir sporočil. Tudi omejena svoboda gibanja, ki jo je slikovito prikazal Janez Lederer, ni zavrla njihovega kroženja: »Ako greš kam, moraš imeti legitimacijo, da te spustijo naprej, ker te sreča danes orožnik, jutri policaj, dopoldne gardist, popoldne partizan, za ovinkom cestar, na ravnem delavec z lopato, v gozdu na stezi lovec, in vsi ti različni ljudje hočejo, da jim pokažeš legitimacijo . . .« (Sredi novembra 1944.)

TOŽBE ŽELODCA

Med vsakdanjimi življenjskimi dogodki je predvsem oskrba s hrano in z njo povezani odnosi med ljudmi pogosto potisnila Janezu pero v roke.

»Mi pa trpimo na vsem. Draginja je. Toda ne da bi tako manjkalo denarja, da bi se ne moglo kupiti, to ne, ali blaga ni. Sveži fižol v strokih je RM 1,25 [rajhovska marka, opomba J. D.] suhi fižol še dražji. Krompirja se sploh ne dobi, moke ni, le malo jo pokažejo, pa je ven. Sladkor je za cel mesec 20 dek. Samo ista umetna živila, praške in take reči dajejo, da bi človek živel kar umetno. To so časi, da se nas Bog usmili. Zabele je 15 dek na osebo za cel mesec. Dajo malo putra in le včasih zdaj poleti malo margarine. Ako hočeš kupiti en par nogavic, veljajo 4 marke, toda dati moraš zanje 8 pik. Hlače in rekelc velja narejeno 40 mark in moraš dati 63 pik [točke za obleko, opomba J. D.], dobiš pa jih na 1/4 leta 20 pik. To so zlati časi, kakor so obetali – res so zlati časi, toda ne za nas . . . Včasih je bil kg fižola 8 din, zdaj pa še več kot 3 × toliko. Vino je samo za Nemce. Mi imamo pa prepovedano v gostilno hoditi [izredni policijski ukrepi poleti 1942, opomba J. D.]. Bog obvaruj, da bi dobili katerega v gostilni. Bil bi koj v Begnah, gostilničar bi bil pa ob koncesijo. Res nismo vedeli, kaj da imamo, ko smo živeli v izobilju.« (2. avgusta 1942.)

»Dne 13. avgusta pa je bil plakat na občini Nova Evropa, tako da smo Gorenjci

priključeni Nemčiji. Tudi je na gostilni Žagar velik zemljevid z veliko Nemčijo, ki kaže vse podvzete [zasedene, op. J. D.] dežele v krogu Nemčije. Velika si postala Nemška država. Toda mi pa le stradamo v tvojem obsegu. Škrob je bil popred za perilo poterdeti, zdaj ga jemo namesto moke. Jemo, kot je včasih živina jedla, in še hotela ni jesti takega, kot sedanje čase jemo ljudje. Krompirja nam manjka, dali so ga na vsako osebo dva in pol kilograma na teden. Da bi ga pa od kmetov kupili, pa ne puste. Ako katerega dobijo, da nese krompir ali žito, moko, zabelo, mu vse to vzamejo ter sta kaznovana kmet, ki proda, in oni, ki kupi. Kmet mora vse povrniti, kar je dobil za blago, kupec pa zgubi vse blago in povrhu sta oba kaznovana. To so časi vojne, vendar pa še v svetovni vojni ni bilo tako hudo, kot je sedaj.« (19. avgusta 1942.)

»Danes, dne 22. avgusta, pa so prepovedali hoditi po sadje. Še to: letošnje leto je res zelo veliko sadja. Ker ni kruha, smo mislili, da bomo lahko jedli sadje, pa nam je tudi ta up splaval po vodi.«

»Pri vsem pomanjkanju pa še draginja taka, da se Bog usmili. Letošnje leto je Bog dal vsega obilo. Sadja je že toliko, da ga več let ni bilo toliko, in kaj mislite, da je poceni? Ni. Jabolka so 25 fenigov kg, hruške 1 marko kg, češplje 1 marko kg. Krompirja je sila veliko, pa ga ne dajo več kot 3 kg na osebo na teden po 15 fenigov. Najraje pa bi ga dajali po 25 fenigov. Stročki fižol je po 60 in 75 fenigov za kg. Vse je tako drago, da se Bog usmili. Moka, kaša, ješprenj in druga živila so le za bogatine in kmete, delavci do tega nimamo pravice.« (20. septembra 1942.)

»Da bi rekel, da je tukaj kaj novega, bi ne bilo res, ker se je vse nekako navadilo teh novih razmer. Samo to je pa le še po starem, da se uradniki radi puste podkupiti, naj bodo pod katero vlado hoče. Delavci so reveži. Pa naj se vlada spremeni vsako uro, bo imel gospod pravico, ti, ki se pehaš za vsakdanji kruh, nimaš nikake veljave. Ako je treba iti k vojakom, takrat te iščejo kar naprej, ako pa je treba kaj dobiti, ja, takrat si pa zadnji. Ko so bili bolj imenitni takrat v Begnah zaprti, so šli prosit zanje. Ko pa so stali delavci pred puškami, se ni zmenil nikdo zanje. Streli, ki so padali na naše delavske tovariše, jih nič ne zanimajo, ker si mislijo, da je dovolj te delavske golazni. Tudi zdaj, ko delijo krompir, moramo delavci vzeti gnilega in črnega, ker nam g. Jeglič ne da izkaznic,

da bi ga šli iskat na kmete. Gospoda pa dobi vse, kar hoče, in ga kmetje pripeljejo na dom. O, ko se časi kaj izpremene, si bomo tudi mi zapomnili to dobroto tržiškega rojaka, kakor zmerja Tržičane, kako pa je prijazen s tujci.« (Sredi oktobra 1942.)

»Tu in tam se spopadajo tudi z gošarji pa jih malo preženejo in se zopet prikažejo pri kakem kmetu ter mu poberejo nekaj. No, sedaj pa tudi kmetje sila drago prodajajo vsako stvar. Bog jim je blagoslovil letošnje leto vse pridelke, da so res veliko pridelali, pa dajejo tako drago vse, da si človek misliti ne more. Liter orehov 1 marko, kilo kosta nja 1 marko, kilo jabolk 1 marko. Slanino prodajajo po 40 mark za kg, ješprenj je liter 1,50 marke, kaša liter 2 marki, kilo moke 2 marki.«

»Da pa kmetom vzamejo – to se jim kar prileže, saj tudi tako drago prodajajo, da je kar strah človeka, katero mu kmet pove. Liter mleka stane marko, hruševih krhljev 5 mark, liter moke 6 mark, liter ješprenja 2 marki, kilo masti 50 mark, suho meso kilo 40 mark. To so cene samo za misliti, ne pa za kupiti. Ako pa pridejo Nemci ali pa gošarji in jim poberejo, pa pravijo: kmet je revež, vse mu vzamejo.« (18. maja 1943.)

»Toda kmetje pa se tudi ne poboljšajo. Kar naprej prodajajo drago, kar imajo. Češnje prodajajo po marko liter, in še to bi najraje prodajali samo Nemcem. Slovenec pri kmetih nima nič veljave, ako pa pride in naroči kak nemški orožnik, temu pa dajo vse...« (Sredi junija 1943.)

»Mir se oznanja povsod na Nemškem in na Kranjskem. Vse ga želi – seveda tisti, ki imajo velike dobičke, tisti si ga ne žele, ker devajo denar na kup in tudi jedi in pijače imajo dovolj. Neki uradnik na občini je rekel: kar je vojna, da vlada Nemčija, še ni jedel črnega kruha... Seveda, ker je vsega dovolj. Mi pa, kar nas je redkih delavskih slojev, pa jemo črn kruh, in še tega nam večkrat manjka, ker ni kart, da bi ga dobili. Zlasti družine, kjer sta dva ali trije otroci, tam ga vedno primanjkuje.« (5. septembra 1943.)

»No, saj nekateri kmetje so tudi sila grobi. Tako drago dajejo, da ni za govoriti. Zato je res prav, da jim nekaj poberejo. Mleko liter 1 marko in drugo tudi vse tako drago, da se mora človek kar za glavo prijeti. Jabolko 2 marki kilogram – po ene 8 do 10 jabolk, pa še ne debelih – tako da pride en komad na 40 fenigov.« (12. januarja 1944.)

»Delavci smo vedno pred trgovinami in vrstah, ako hočemo kaj dobiti.« (Januarja 1944.)

»Kmetje se pritožujejo, da jim partizani vse poberejo, sami pa prodajajo tako drago, da siromak skoro ne more nič kupiti. Kilogram piškavega sadja 2 marki, kilogram krompirja 50 fenigov. Potem pa daj še 7 do 8 mark za vožnjo, pa imaš kar po 70 fenigov za kilogram krompirja.« (Konec septembra 1944.)

Dne 18. decembra 1944 je Janez zapisal, da je začelo zmanjkovati moke, mleka, zabele in sploh vsega.

Tržiški delavci so med vojno težko shajali. Njihovi zaslužki niso bili veliki. Blaga na trgu je bilo malo. Cene na črni borzi so bile visoke. Pa tudi količine blaga, ki so jih okupatorske oblasti dobavljale na živilske karte, so bile vse skromnejše. Ljudje so se poskušali znajti po svoje. Tak ponesrečen poskus je opisal tudi Janez: »Tam gori [v Lomu, opomba J. D.] pa so zaprli nekaj ljudi, ker so nekaj kradli in goljufali. Seveda vse pride na dan, ako ni pošteno. Enajstletno dekle je v neki trgovini jemalo čevlje in karte za moko, ker pa je bila premlada, so zaprli mater, brata in še nekatere druge.« (6. decembra 1944.)

Velik proces proti črnoborzijskemu iz Tržiča in okolice je bil leta 1943: »Tako je mlinar Popovič imel sila velikanske zaloge vsakovrstnega blaga. Ko so ga zasačili, da ima vsega preveč, so mu vzeli in ga zaprli. Pri preiskavi blaga so dobili veliko usnja, s katerim je gotovo veržil. In ko so ga vprašali, kjer je dobil toliko usnja, ker kot mlinar ga gotovo ne izdeluje sam, je povedal, da mu ga je dal za moko gostilničar in bivši usnjarski tovarnar Franc Žagar. Seveda so tega gospoda tudi dali pod ključ radi verižništva... Vzeli so tudi trgovca Rotarja iz Kilarce glede verižništva, ker je imel zveze s Popovičem, in neki Šober iz Pristave. Pa tudi gospo Engelsberger so vzeli. Zakaj, to se ne ve natančno.« (10. maja 1943.)

Oskrbo med vojno je imel Janez za slabšo kot v stari Jugoslaviji. Po izgonu okupatorja gotovo ni pričakoval, da bodo težave z oskrbo še večje kot med vojno:

»Zdaj so začeli živež popisovati, kolikor ga ima kdo. Seveda bode prišlo tako, da bo moral dati tisti, ki ima malo, onemu, ki ima veliko. Kakor je silen, tako bo pa dobil... Svobodni smo, kakor pravijo, toda za vse moraš imeti dovoljenje... Zaslužiš malo,

tako rekoč nič, in za ta denar ne dobiš nič.« (17. maja 1945.)

»Toda draginja je velika, zaslužek pa majhen. Menjali pa so tako, da so delavci najbolj prizadeti. Ko bi delavcem, ki imajo komaj nekaj mark, zamenjali marko za dinar, bi že še šlo . . . Ker pa so vsem 40 % odtrgali, je pa preveč občutno,« je pisal Janez ob menjavi mark v dinarje (začetek julija 1945).

»Vsega manjka, najbolj pa pogrešajo hrane stari in bolni ljudje, ki ne morejo jesti vsega, kar jim manjka.« (Septembra 1945.)

»Torej je čas, ko se polnijo žitnice. Ali mi pa, dasiravno so nam obetali, da se bode po Jugoslaviji cedilo med in mleko, moramo biti z jako pičlim živežem zadovoljni. Ni moke ne zabele, samo fižola in graha nam dajejo. Mleko je umetno, kruha pa sploh nič ni. Ako zdaj v tem času manjka, kako bode šele pozimi. Drva nam ne puste, da bi jih kupili, drugega vsega manjka. Kaj bode to za ena država, Bog ve. Toda, moj Bog, ako

že zdaj vsega manjka, kaj šele bode. Ako zadržujejo že pred volitvami, kedo pa bode komu kaj verjel?« (Konec septembra 1945.)

Novembra 1945 se je Janez pritoževal, da ni nič za pod zob, da dobijo štrugo koruznega kruha na štirinajst dni. Če dobi gostilničar vino, gredo vojaki in tisti z dobrimi služki v gostilno in pijejo, dokler sod ni prazen. Stari pa imajo za priboljšek kruh in vodo. Delavec pa dobi le kako pivo, dva deci vina in kak neumen ples. Omenjal je tudi govornice, da je v Banatu dosti moke, v Srbiji pa dosti slanine, »toda dajo nič, dasiravno upajo, da so zmagali na volitvah«.

»Masti že niso dali tri mesece nič. Mleka samo toliko, da ga pokažejo, meso so nam skoraj vse vzeli.« (Prve dni leta 1946.)

»Še živilske karte so nam dali dvojne. Kdor jim plačuje organizacijo, ima rdečo, kdor pa nič, ima črne, zato ne dobi živeža toliko kot oni, ki ima rdečo.« (3. februarja 1946.)

JANEZ LEDERER

Od maja do avgusta 1942

I.

1. do 11. maja (str. 1. do 5)

Minula je dolgotrajna zima. 7 mesecev nas je stiskal kruti mraz in še zdaj ni konec mraza. Približal se je krasni majnik, in dasiravno se imenuje cvetoči maj, je letošnje leto vendar šele malo kaj cvetočega. Sem ter tja cvete kaj, tako da je skoro bolj podobno jeseni kot spomladi. Ko bi ne bilo zelenih trat, katere dokazujejo zeleno lepo spomlad, bi ne bilo misliti, da je spomlad in da se začne že lepi maj. O majnik, Ti lepi Marijin čas, kako lepo je bilo druga leta, a letos pa je vse, kot bi se razprostiral po zemlji dih smrti. Gore so zavite v megle, dež pa namaka zemljo, da niti eno uro ni solnca videti. Solnce, ta dobrotnik zemlje, se jako malo kedaj pokaže. Vse žaluje, vse zdihuje, vse je kakor bi bilo mrtvo. Daj nam mir kraljica moja, da se konča ta vojska in da bode zopet zavladal mir. Dne 1. maja smo imeli sv. Križev pot in litanije, zvečer ob 7. uri pa sv. mašo in litanije. Bog daj, da bi se meseca maja končala vojska, da bi nam dala ljubi mir Kraljica miru. Dne 3. maja smo imeli zaobljubljeno procesijo na čast sv. Florjanu. Popoldne ob 3. uri se je zbralo veliko ljudi, kateri so šli krog grada po stari navadi z procesijo. Dopoldan je bila sveta maša ob pol 11. uri. Po procesiji so bile litanije in blagoslov. To so bile naše šmarnice. Druge dni imamo zjutraj Križev pot, in litanije, zvečer pa rožni venec in litanije. Seveda tako ni, kot je bilo prejšnja leta, ko so bili naši slovenski g.g. duhovniki. Tako ne vem, ali bo še kedaj ali pa nikoli več. Dne 4. maja je umrl nek deček v Puterhofu 9 let star, ker se je ponesrečil, in v torek 5/5 je bil pogreb. Umrla je tudi v torek 5/5 Marija Novak, stara 51 let, in je bil pogreb v sredo, dne 6. maja ob pol 7. uri zvečer s sv. mašo. Zopet so začele krožiti novice z grozno novostjo, da bodo veliko ljudi preselili. Bog daj, da bi ne bilo res. Vsak se boji, vsak trepeti pred tem groznim dejanjem. Oni, ki so bili zadnji preseljeni, so jako žalostno pisali o pomanjkanju in da bivajo v Nirenbergu. [Nürnberg, op. J. D.] Drugi so bili v Begnah [Begunjah, op. J. D.] in so jih peljali nekam na Nemško, rekli so, da bodo delali tam, a pravijo da so tam gori nekje postrelili vseh 50.¹ To so žalostne novice, ki pretresejo človeku dušo in srce. Kedo bi se ne bal? Kedo bi ne trepetal, ko čuje to vest? Oh, Bog usmili se nas ter nas reši tega gorja. Le v Tebe moramo zaupati. Tebe moramo prositi usmiljenja in

*Da bi jezik ostal čim bolj avtentičen,
smo besedilu dodali samo ločila
in popravili pisavo velike začetnice.*

pomoči, ako hočemo, da dosežemo ljubi mir. Danes je 6. majnik, danes leta sta nas zapustila g.g. župnik Alojzij Žitko in kaplan Jožef Snoj.² Od tega dne jih ni bilo nič več nazaj. Seveda smo bili kot ovce brez pastirja, toda hvala Bogu, da nam je dal še nekaj fantov, da so dobri, da nam nadomestujejo duhovne in molijo in držijo navado v cerkvi. Seveda ne tako, kot so gospodje, a vendar je saj toliko, da ne umolkne popolnoma čut vere. Minilo je leto dni, koliko časa nas boš še pustil, o gospod, v tej zapuščenosti. Res da imamo večkrat nemškega gospoda tukaj, a tako ni, kot je bilo, ker se ne čuje domača beseda, in tudi otroci so vsi zbegani in zanemarjeni. Dne 8. maja zvečer smo zopet imeli sv. mašo in 9. maja zopet zjutraj ob 6. uri. Dne 10. maja so bile navadne molitve ob 6., 8. in 10. uri. Zvečer ob 6. uri pa je bila sv. maša z litanijami kot šmarnična pobožnost. V ponedeljek 11. maja se je začela pobožnost Križevega tedna. Seveda procesije ni druge kot krog cerkve, no da je saj nekaj, bodi Bogu hvala, da nam saj toliko pusti, da imamo saj to pobožnost, katero nam opravljajo naši fantje. Moli se goreče za mir in da bi nas Bog rešil gorja in hudih časov. Smo pač taki, da hodimo iz strahu pred sovražniki cerkve in vere skrivaj molit v cerkev presveto Rešnje Telo, kakor nekdanj Nikodem h Kristusu skrivaj iz strahu pred Judi. So žalostni časi, ljudje, kateri so bili pregnani, kaj žalostno pišejo nazaj, morajo veliko trpeti, zlasti mraza in pomankanja, vsega jim manjka, telesne in dušne hrane. Oj, koliko dobrot smo imeli, za katere nismo vedeli, ker smo imeli vsega preveč, smo vsi goderjali, zato nas je moral Bog kaznovati. Vsega smo imeli v obilici, pa smo bili le nevolni, Bog pa nas je dejal na skušnjo in nam je odvzel dobrote, da bodemo spoznali, da smo imeli dobro, pa nismo hoteli. Zato moramo klicati! Bog odpusti nam in ne štej nam tega v greh in ne tepi nas predolgo, ampak usmili se nas in nas reši teh žalostnih dni življenja. Ljudje zopet govore, da je huda bitka spod Ljubljane, ali je res ali ni, se ne ve. Ko bi hoteli vse verjeti, kar se govori, bi moral človek obupati. Zdaj so zopet začeli govoriti, da je v skrivnem razodenju sv. Janeza Evangelista pisano vse to od sedanjne vojne, to je res, da se zelo ujema, ali je

vse bolj h koncu sveta, k poslednji sodbi. Morda je res tudi za zdaj, ali v božje roke segati ne smemo, se mora le tako vse zgoditi, kakor je volja božja. Ko bi nas Bog ne ljubil, bi nas pokončal, ker pa nas ljubi, nam pa prizanaša.

II.

17. maja 1942 (str. 10 do 11)

Približal se je binkoštni teden. Mesto miru se nam obeta novo gorje. Tam v Begnah so zopet ustrelili 20 ljudi, ako je res samo to, ako ni kaj več, ker sila radi kaj namaknejo. Pravijo, da sila grdo ravnaajo v Ameriki z Nemci, seveda, tu pa ne vidijo, da tudi sami grdo ravnaajo z ljudmi v zasednem ozemlju. So pač taki, kakor Judje, ki se štejejo, da so izvoljeno ljudstvo, drugi pa sploh ljudje niso. Tako delajo tudi Nemci, samo Nemcev je škoda, samo Nemci ne smejo trpeti, drugi pa niso za drugega kot za trpljenje. Amerika jih ne moti, tukaj pa jih streljajo kot za igračo. Nas Slovence kar videti ne morejo, vse bi radi uničili, da bi bili potem sami Nemci na vsem svetu. Kaj neki mislijo, da bodejo potem začeli, ker bodo imeli preveč zemlje, kedo pa bo delal, ker bodejo sami gospodarji? Mislijo, da pridejo v njih mrzle kraje zamorci, da jim bodo delali. Seveda, rajši bi jih imeli kot Slovence, saj so tudi Judje rajši imeli barabo kakor Jezusa. Slovenci smo jim res trn v peti, nič jim ni za nas, najraje bi nas pobili in vse pobrali, samo to pa ne vedo, da bo tudi to poteklo, potem pa bo treba prijeti za delo, ako bodo hoteli živeti. Toda človek obrača, Bog pa obrne.

III.

Konec maja, 1. do 2. junija 1942 (str. 14 do 15)

Na kvaterno nedeljo zjutraj so prišli ponoči ob 2. uri zjutraj k Brodarju v Bistrici neki ljudje in so pobrali cigarete, jedila in pijačo, kar niso popili, potem pa so zopet odšli, tako se godi v sedanjem času. Za vse to pa zapirajo in streljajo nedolžne ljudi. Ni dosti, da imajo škodo, potem morajo biti še v strahu, da pridejo ponje in jih zaprejo, in postrele. Oj, ti grenka usoda sedanjega časa, kako kruto nas tepeš. Dne 1. junija pripeljali so se gestapo v dveh avtomobilih, šli so

¹ Dne 19. aprila 1942 so iz Begunj poslali v Mauthausen skupino 49 zapornikov in jih tam pobili.

² Župnik Alojzij Žitko in kaplana Jožef Snoj in Vinko Zaletel so pobegnili v Ljubljano.

eni k sv. Ani [danes Podljubelj, op. J. D.], drugi pa v spodnjo dolino, šli so loviti gošarje, kakor jim pravijo tukaj. Toda ujeli niso nič, ker so že ob 3. uri popoldan prišli nazaj. To noč pa je bila straža po Tržiču zopet pomnožena, ker so se bali, da bi ne prišli gošarji kam v goste. Toda v Tržič jih ni bilo, ampak prišli so pa k Ankeletu, po domače k Žnidarju, pri sv. Ani. Ljudje govore, da je eden od gošarjev ušel in je bil pri Ankeletu, zvečer je še večerjal z družino, zjutraj pa je ležal mrtev pred vrati, ubili so ga gošarji. Pravijo, da je bil nek kovač, doma v Selcah za Škofjo Loko.³ Danes, dne 2. junija, se je tudi Tržič rešil hudega duha, odšel je iz Tržiča prejšnji župan Miklavž Klemenc. Pravijo, da je on kriv vsem Tržičanom, da so zaprti in da so bili postreljeni in izseljeni. Zato mu vsi zelo privoščijo, da je moral iti iz Tržiča. On je pobral vse iz župnišča, kar je bilo od gospodov oprave, bodisi od župnika ali od kaplanov, njemu ni bilo nič sveto in ne krivično; da je le on imel, pa je bilo dobro.⁴

IV.

6. junija 1942 (str. 22)

V soboto, dne 6. junija, zjutraj ob pol 2. uri se je pripeljalo na kolesih več kot 200 vojakov in so šli po planinah nekaj loviti, kaj, se ne ve. V spodnji dolini pred Puterhofom [Jelendol, op. J. D.] so ustrelili dva Korošca in so ju kar tam pokopali. Eni pravijo, da sta bila vojna ubežnika, drugi pravijo, da sta bila švercarja, tretji pa, da sta bila pri gošarjih, pravega pa nihče ne ve. Le to je res, da sta mrtva, in Bog jima bodi milostljiv.⁵ Popoldan istega dne in pa zvečer ter v nedeljo so pa hodili nazaj vojaki, vsi izmučeni, in eni so celo z njimi, ker so se pobili na težkih potih, nekaterim pa so se kolesa potrla in so si pobili utrujene kosti. Seveda niso bili vsi zadovoljni s takim lovom, a dolžnost je dolžnost, iti se mora, ako pride zapoved.

V.

Okoli 12. junija 1942 (str. 24 do 26)

Nemški narod je bil vedno eden prvih kulturnih in omikanih ljudi, a dandanes ni to, kar je bil, danes se mora prištevati k najbolj divjim narodom, tam v Afriki, skoro bi se smelo reči, da so podobni ljudožrcem, tako kruto morijo in preganjajo nas Slovence. Tam na Babjem zobu pri Bledu vihra jugoslovanska zastava, pravijo, da si jo Nemci ne upajo doli vzeti. Upajo da ne, ker se silno

boje, da bi jih ne napadli zahrbtno. Pravijo Nemci, da so Slovenci roparji in morivci, toda to je ravno narobe, kar delajo sami, to podtikajo Slovincem. Kedo pa je kriv, da so ljudje po gozdovih, da se domačini skrivajo, pred tujci. Ali niso krivi tega Nemci? Ljudje, ki so se po tovarnah pritožili, da imajo preslabo plačo, so bili imenovani, da so komunisti. In te so zapirali ali preganjali, da so jih selili. Ker so se bali tega, pa so šli rajši v gozd; kjer jih je več skupaj prišlo, so se jeli tudi upirati. Ker so imeli jugoslovansko orožje, so to lahko storili. Da so pa od kmetov zahtevali živež, je tudi lahko, saj so morali živeti, brez jedil torej niso mogli biti. Od tistih, kar so jih iz Tržiča ušlo v gozd, so že večinoma vsi mrtvi. Le ako je še kateri živ, je kaj čudno se moral držati, da je ostal. Vse je mrtvo, vsi so zgubili svoja mlada življenja, popolnoma nedolžni. Ko bi ne bilo kulturbundarjev bi ne bilo gošarjev, tako pa so ti storili iz dobrih delavcev gošarje. Isti, ki so bili popred voditelji delavcev, so postali izdajavci svojih sotrpinov, izdajavci Domovine, izdajavci vsega. Preje so bili z dušo in telesom Slovenci, potem pa so čez noč postali Nemci, postali so župani, uradniki, in kakor so bili prej voditelji delavcev, so postali potem vodje Nemcev. Klemenc, Lukanc, Padar, Elbert itd., vsi voditelji delavcev, zlasti v predilniškem štrajku, so bili prvi hujskači, zdaj pa so prvi krvoloki in zatiralci Slovencev.⁶ Ti so že večkrat, ne samo enkrat, ampak 100-krat so zaslužili smrt, pa le še žive, ker se znajo varovati in dolžiti druge, da so le sami svobodni. Toda dan plačila se jim bliža, in ta bo grozen, ko pride. Mi pa tiho in vdano v božjo voljo čakamo boljših časov. Kedaj pridejo, Bog ve.

VI.

30. junija do 3. julija 1942 (str. 30 do 34)

V torek, dne 30/6 zjutraj, je gorelo pri sv. Ani, barake, v katerih so bili popred delavci, zdaj so stale prazne, le dva čuvaja sta bila notri, prišli so gošarji in jih zažgali, gasiti niso pustili. Ko so prišli gasilci, so streljali nanje, zato so odšli in z njimi tudi orožniki in vojaki, ker so se vsi bali svinčenek iz zasede.⁷ Dne 1/7 je došla novica, da so iz Begen ustrelili 29 Slovencev, med katerimi je bilo 6 Tržičanov in iz okolice trije.⁸ Vsak si lahko misli, da so domačini silno jokali, ko so čuli to žalostno vest. Skoro vsi so pustili družine, nekateri več, nekateri manj, a vsak nerad, ker vsak ljubi svoje. Isti dan so pri sv.

Ani gošarji ustrelili Šiškovega fanta, očeta so hudo pretepli, hčer pa ostrigli.⁹ V četrtek, dne 2. julija, zvečer ob 6. uri je bil pogreb, potem pa sv. maša, ker ni mogla biti ob 7. uri, kakor je bila oznanjena, ker je prepovedano zunaj biti čez 8. uro. Umrla je, tudi dne 1/7, Terezija Wuk na Golniku in so jo pripeljali v Tržič, kjer je bila pokopana ob 12. uri dopoldan. 3/7 zjutraj ob 7. uri pa je bila sv. maša. Ostrižejo pa gošarji zato dekleta, ker se preveč menijo z Nemci. Seveda pa se je tudi Šiškova dekla rada z Nemci zgovarjala, zato je pa brez las. V četrtek, dne 2. julija, so šli nad gošarje, ker so pri sv. Ani Baronovo žago zažgali in uničili most pred žago, da je ovirana pot.¹⁰ Toda kmalu so se vrnili nazaj, in konec je bilo te vojske. Gasilci pa zopet niso smeli gasiti in so morali oditi nazaj. Drugi ljudje seveda ne smejo gasiti in ne gledati, ker mora biti vsak doma zvečer ob 8. uri in zjutraj do 6. ure. Ako koga dobe zunaj, je ustreljen, to je pravo obsedno stanje. V petek 3/7 je bila sv. maša zjutraj, krog polnoči je začelo goreti v Lomu pri Žitniku. Ker niso dobili doma sina, ki je kaj rad naznanjal gošarje, so ga iskali, a ker

ga ni bilo, so ustrelili gospodarja, hčerke pa so obe ostrigli kot znak, da so naklonjene Nemcem.¹¹ To je zob za zob, trpi pa po nedolžnem ljudstvo. Kaj bo vse iz tega, Bog ve. Danes 3/7 je umrla več let bolna Ana Primožič, po domače Mongačeva Ana. Pogreb bo 4/7 popoldan. Tiha žalost tare vse, vsak se boji gorja. Ljudje čakajo v strahu, kaj bode, od ene strani nam groze gošarji, od druge pa Nemci. Kam se hočemo obrniti. Le gori v nebeške višave, kjer je naš pravi dom. Ako od zgoraj ne bo pomoči, je ne najdemo nikjer. Svet je postal hudoben in strašen, povsod nam preti pogin. Skozi Tržič se vozijo vojaki, orožniki gestapa, vsi hodijo loviti gošarje, a jih ne najdejo. Ljudje pa izdajajo en drugega, in tako jih res sila veliko pride pred puško, kjer mnogi pade kot nedolžna žrtev človeškega maščevanja. So ljudje brez vesti, brez sočutja in ljubezni do bližnjega. One, ki so jih iz Begen ustrelili, so vse peljali v Žerovnico, tja, kjer so gošarji pokončali most. Tam pri mostu so vseh 29 ustrelili. Pravijo, da je ušel Ciril Stritih iz Bistrice, ker se je hotel rešiti, pa ga je neki Nemec ustrelil v hrbet.¹² Isti pa, ki so videli

³ Franc Perko, kovač iz Poljan nad Škofjo Loko, se je na begu ustavil v gostilni pri Ankeletu. Po noči so prišli partizani Kokrške čete, da bi vzeli zaloge pri Ankeletu. Ko je Perko spoznal, da so v hiši partizani, je izgubil živce, skočil skozi podstrešno okno. Tulil je in brcal, partizani pa so ga poskušali zaman umiriti. Ker ni nič zaleгло, so ga usmrtili. Kasneje so zvedeli, da je bil izdajalec.

⁴ Miklavž (Nikolaj) Klemenc, zaposlen v Bombažni predilnici in tkalnici v Tržiču, je že med stavko tekstilcev leta 1936 v tovarni vohunil za stavkajočimi. Nato je bil vodja kulturbundovcev v Tržiču in po okupaciji prvi nemški župan.

⁵ Koroški Slovenci, ki so se umaknili iz gozdove, namesto da bi služili v nemški vojski, so se že pred okupacijo oglašali v Podljubelju. Ukvarjali so se tudi s tihotapstvom.

⁶ Miklavž Klemenc, glej op. 4.

Ernest Lukanc, nezakonski otrok Nemke, zaposlen v Bombažni predilnici in tkalnici v Tržiču, eden od voditeljev stavke leta 1936. Po okupaciji nemški župan v Kovorju. Partizani so ga likvidirali julija 1942. Klemenčič, po domače Padar, nemški župan v Šenčurju. Viljem Elbert, pravni zastopnik Bombažne predilnice in tkalnice v Tržiču, že pred vojno trden pristaš nacistične Nemčije.

⁷ Ivan Jan v prvi knjigi o Kokrškem odredu navaja, da so partizani Kokrškega odreda 29. junija 1942 požgali delovno taborišče organizacije Todt v Podljubelju. Takrat so požgali tudi osnovno šolo v Podljubelju.

⁸ Dne 1. julija 1942 so v Mostah pri Žirovnici ustrelili 28 talcev, Karel Perdih pa je pobegnil. Talce so streljali, ker so partizani porušili železniški most.

⁹ Janez Meglič-Šiškov Žana iz Podljubelja je bil po Ivanu Janu likvidiran 29. junija 1942. Janez se je opredelil za nacistično Nemčijo predvsem pod vplivom kulturbundovcev Šubertov. Tako so ga pripravili, da je poveljeval na vaji vermanshafta, čeprav ni znal niti toliko nemško, da bi ponavljal povelja.

¹⁰ Dne 2. julija so partizani požgali žago v Podljubelju, most pa so poskušali zažgati, vendar ni za-gorel.

¹¹ Dne 3. julija 1942 so partizani likvidirali Jurija Rozmana po domače Žitnika iz Loma, ki je 5. avgusta 1942 vodil nemško enoto k Verbičevi koči pod Storžičem. Bil je gospodarski svetovalec nemškega župana. Ob likvidaciji so partizani zažgali Rozmanovo domačijo.

¹² Ciril Stritih je bil član mestnega odbora Osvobodilne fronte v Tržiču. Govorice, da je poskušal pobegniti z morišča v Mostah pri Žirovnici, niso bile točne.

te žrtve, zlasti brat od onega, ki je bil iz Pristave, tako se sliši, je rekel, da se je mrtvim na obrazu bralo, koliko muk so morali trpeti, preden so umrli. Oh, to so bili pravi mučeniki, ki so dali svoje življenje po nedolžnem na oltar Domovine. Nič niso storili, a vendar so morali mnogo trpeti. Ko je prišla žena obiskat moža, ga je vprašala, kako je kaj? Ji je rekel, samo v obraz me poglej, pa bodeš videla, kako se mi godi. In res, vsi upadli, izmučeni, kako res pravi mučeniki so, izgledali v tej grozni ječi. Bog jim je poplačal to trpljenje zdaj v nebesih, nas pa še čaka, Bog ve kaka usoda trpljenja. Dobrih dni se nam ni nadejati. Dne 3. julija so vzeli 4 iz Kovorja, 1 od sv. Neže, 1 iz Bistrice in so jih v zvirškem gozdu v Gobovcah ustrelili. Pravijo, da zato ker je bil v Lomu Juri Rozman ustreljen in njegov dom požgan.¹³ Seveda potem mora biti nekaj zadoščenja, zato pa so padle nedolžne žrtve. Ljudje govorijo, da je bilo zaradi tega ustreljenih 40, a se ne ve prav zares. Zvečer pa je padlo nekaj ojsrih strellov kot spomin, da naj bodejo ljudje doma, ako ne, bo kedo ustreljen, ako se pojavi na cesti. Zjutraj pa so zopet nekaj moških in tudi nekaj žensk zaprli. Zakaj? Se zopet ne ve. Med tistimi 29 ustreljenimi je bil tudi iz Tržiča Janez Meršol. In njegovo ženo so dne 4/7 vzeli orožniki in njeno sestro ter zdravnika Premrov in še enega. Odpeljali so jih nekam, a se ne ve kam. Ali so še živi ali so že mrtvi, kedo ve? Zapustiti je morala še ne 3 leta staro hčerko popolnoma samo.¹⁴ Oj, gotovo mora tej ženi krvaveti srce, ko misli na malo ljubko deklico, katero je morala samo pustiti. Toda Bog ne zapusti svojih. Vsak otrok ima res svojega angela varuha, da ga vodi. Vzela jo je od očeta sestra, da skrbi zanjo. Bog čuvaj saj nedolžne otroke in jim prizanašaj, ako tepeš nas s svojo grozno šibo. Med temi 29, ki so bili dne 1. julija ustreljeni, so bili iz Tržiča Anton Ahačič, Janez Meršol, Viktor Meglič, Rudolf Koprivnik, Leopold Valjavec, Stritih Ciril, Šolarjev iz Trajbaha, eden iz Pristave in eden iz Bistrice.¹⁵

VII.

8. do 11. julija 1942 (str. 36 do 42)

Vsak dan je nekaj novega. Toda dne 8/7 v sredo pa smo vsi mislili, kakor je zvečer v torek kazalo, da bo mirno in ne bo nič hudega. Nastopila je mirna noč in vse se je oddahnilo od preživetega strahu. Zjutraj pa ob 4. uri so začeli bučati avtomobili, bilo jih je

nekako 8, ki so pripeljali orožnike in gestapo. Precej smo vedeli, da bo nekaj, kar bo hudo, ker je bilo nekaj velikih avtobusov praznih, in v takih kaj radi selijo, in res so prišli seliti. In ravno to noč so gošarji napadli, na Čeglišah [Čegelsah, op. J. D.] Petra Strupija, da so ga težko ranili. Ali bo ozdravel ali ne, se ne ve, ker je zdaj v bolnici na Golniku.¹⁶ Vzeli so nekako 13 ali 14 družin, ne vse, ali od vsake nekaj, nekatere tudi seveda vse. Imeli so jih na trgu v avtobusu, moške pa so dajali v poseben avto. Rekli so, da jih bodo peljali na Koroško, pa so jih peljali na Čegelse in tam pred hišo, kjer je bil Peter Strupi ranjen, so radi tega ustrelili 9 ljudi. Ker je bil Strupi Nemec in podžupan, je moralo pasti 9 nedolžnih žrtev. Žene in otroke so vse odpeljali proti Kranju, možake pa v smrt.¹⁷ Jagodičeva družina je bila skoro vsa izseljena. Le nekaj jih je ostalo doma, a tudi ti niso varni. Morda drugič pa pridejo tudi ti na vrsto. Stari Jagodic je star 89 let, a je moral iti v pretnanstvo, dve hčeri in sin, od sina žena in sina, katerega so ustrelili, tri hčere in otroci. Možje pa niso bili doma, zato so zaenkrat še oproščeni. Našič in njegov mutasti sin sta bila oba ustreljena. In 15-letni sin njegove žene, pisal se je drugače kot očin Našič. Bil je tudi ustreljen mož Našičeve hčere Marjan. Tako so bili od te družine ustreljeni štirje. Andrej Mokorel, že bolj prileten mož, nikomur ni nič žalega storil, a je moral umreti. Ženo so izselili, moža pa ustrelili. Knifičeva žena, vdova, ni še dolgo, ko ji je mož umrl, hčerka je ušla v Ljubljano, zato so mater preselili, 19-letnega brata pa ustrelili. Žena Koprivnik Katarina, so ji že dva sina ustrelili, hčerka pa je umrla silno mlada. Zapustila ji je mesec staro dete in mladega moža; ker so mater izselili, šel je še mladi mož za njo, pa so ga ustrelili. Marija Dobrin, že precej v letih, je bila preseljena s hčerjo in njenim možem. Starejši hčeri so pred enim mesecem ustrelili moža v Žirovnici, drugi hčeri pa so ga ustrelili sedaj. Tako je polna vrsta ustreljenih 9 moških za enega ranjenega, katerega so tuji gošarji ustrelili. Kje se nahajajo sedaj izseljenci, se še ne ve. To pa vemo, da danes v četrtek, dne 9. julija, preseljujejo v Križah in Pristavi. Kedo je kriv tega preseljevanja?¹⁸ Drugi ne kot gošarji, seveda dobiti jih ne morejo, pa vzamejo kar dobe, in tako pridejo nedolžni ljudje pred puške in gredo po nedolžnem v smrt. Kako težko je gledati one, ki jih sele, kako jokajo, ko se poslavljajo od do-

mačega kraja. Seveda, vsak gre nerad, koliko huje pa je gledati one, ki stojijo pred puškami in čakajo na smrt. Pravijo, da so vsi kleče prosili milost, da bi jih ne ustrelili, samo Purgar, mož Anice, rojene Dobrin, ni prosil in je stal in čakal smrtnega strela. Toda 15-letni Našičev posinovljenec pa je šel kleče do gestapa in orožnikov, poljubljaj jim je noge in prosil, naj prizanesejo njegovi mladosti, a niso hoteli se ga usmiliti, ampak je moral pasti kot žrtev, dasi ravno še tako mlad. Kultura, s katero se ponašajo, ah, kje je? Usmiljenja ne poznajo, ne smili se jim ne mlad ne star, kar vzamejo, to tudi vse pomore in končajo. Toda pride čas, ko bo mera teh hudobij polna. Takrat pa bo Bog obernil [obrnil, op. J. D.] šibo in bo tudi po njih udaril. Gotovo ne bo pripustil, da bi bil slovenski narod popolnoma uničen in da bi ga iztrebili iz površja zemlje, kakor žele. Saj smo otroci nebeške matere Marije in zato nas ne bo božji sin zapustil. Ti pa sv. Jožef prosi za nas in nas reši tega gorja in teh žalostnih časov, v katerih živimo. Danes je 9. julij. Popoldan je. Ali bo mirno potekel? Do zdaj je še Tržič miren ali bo še do večera? Bog ve. Jutri pa bo že lahko še večje gorje in večje mirnoče kakor do zdaj. Obetajo nam še veliko hudega, toda le tako dolgo,

dokler boš dopustil ti naš gospod in Bog. Ker so ustrelili dne 9/7 na Čeglešah 9 ljudi, je naš nemški duhovnik prišel 9/7 v Tržič in je imel sv. mašo za te nesrečne žrtve. Ob 7. uri zjutraj je prišel in maševal, nič nismo vedeli popred. Je res dober gospod, a ne more nič pomagati. On mora biti tiho, ako hoče, da mu puste izvrševati njegov poklic. Pravijo, da danes v petek, dne 10/7, selijo v Kovorju. Ali je resnica ali ni, se ne ve. Bog daj, da bi ne bilo res. Oj, nesrečna domovina, kedaj boš nehala trpeti, kedaj bode konec preganjanja in moritve. Bog Ti se nas usmili in nam daj ljubi mir. Janez Jagodic, Ernest Našič in njegov mutasti sin Našič, posinovljenec Daniel Našič, rojen Antuner, zet Našičev Marjan Patarič, Knific Rado, Andrej Mokorel, zet Koprivnikov, Anton Janežič in Purgar Albin, mož Danice Dobrin. Ko so bili na Čeglešah ustreljeni, je solnce sijalo, a potegnili so se oblaki in sem od Storžiča je zatemnilo solnce pod temnimi oblaki, ko pa so jih čez kake dve uri pokopavali kake 50 korakov od prostora, kjer so jih ustrelili, se je potegnil svetel pas čez nebo, in debele dežne kaplje so padle na zemljo kakor božje solze, da so blagoslovile neblagoslovljeni grob nedolžnih žrtev. Grob je blagoslovil sam Bog, ker je imel z

¹³ Dne 2. julija je bil na cesti v Gobovcah ranjen nemški motorist. Možno je, da se je ponesrečil sam, orožnikom in gestapovcem pa je zatrjeval, da so ga obstrelili partizani. Gestapovci so zahtevali deset talcev, vendar so se s poveljnikom podbreških orožnikov, ki je bil tik pred upokojitvijo, dogovorili za pet. Talce je verjetno določil kovorski župan Ernest Lukanc. Ob pol šestih zjutraj je z dvema orožnikoma prišel k Vinku Golmajerju v Kovorju. Odpeljali so ga v vaško gostilno. Nato se je Lukanc z motornim kolesom odpeljal v Tržič in zahteval, naj za nekaj časa iz tovarne izpustijo Petra Dolenca. Odpeljal ga je v Jurčkovo gostilno. Nato je z motornim kolesom pripeljal še Jožeta Kokalja iz Vadič in Jožeta Bodlaja iz Sv. Neže. Talce so potem ustrelili v Gobovcih.

¹⁴ Dne 4. julija 1942 so aretirali zdravnika Vladimirja Premrova, Marijo Gregel, Ano Meršol in Marijo Vogrič. Premrova so izpustili julija, druge tri pa avgusta 1942.

¹⁵ Dne 1. julija 1942 so bili iz Tržiča in okolice ustreljeni: Anton Ahačič, Franc Ahčin, Stane Šolar, Valentin Dovžan, Viktor Meglič, Janez Meršol, Ciril Stritih in Leopold Valjavec, ki so jih kot aktiviste Osvobodilne fronte aretirali zaradi izdaje, in Rudolf Koprivnik, ki so ga ujeli kot partizana.

¹⁶ Peter Strupi je bil pred vojno sindikalni aktivist in vodja delavskih zaupnikov v Bombažni predilnici in tkalnici v Tržiču. Po okupaciji je prestopil v nacistični tabor in bil namestnik župana in vodja gasilcev v občini Sv. Ana. Dne 8. julija 1942 zgodaj zjutraj so ga borci Kokrškega odreda hoteli likvidirati. Komandir čete Ivan Vamberger je streljal nanj, Strupi je padel in se potajil. Kasneje so partizani iz zasede streljali na avto, ki je prišel po Strupija. Strupi je bil ob napadu le rahlo ranjen, krvavel je iz desnega ušesa.

¹⁷ Okoli 30 oseb, ki so jih ta dan pobrali v Tržiču, so 13. julija 1942 poslali v izseljeniško taborišče Windsheim.

¹⁸ Tudi v Pristavi in Križah so aretirali okoli 30 oseb, ki so jih 13. julija 1942 s Tržičani izselili v Windsheim. Bili so sorodniki partizanov in talcev, ki so jih aretirali istega dne. Aretirani so bili Franc Debeljak, Alojz Hiršenfelder, Viktor Hiršenfelder, Anton Kravcar, Bogomir Bavdež, Maks Purgar, Peter Purgar, Jožef Purgar st. in ml., Luka Zupan iz Pristave, Peter Meglič iz Retenj, Ivan Rozman, Ivan Eržen, Franc Teran iz Dupelj in Franc Debeljak. Razen Franca Debeljaka, ki so ga izselili, so vse druge 28. julija 1942 ustrelili kot talce v Bistrici pri Podbrezjah.

njimi svoje veliko usmiljenje. O, da bi bili zadnji ti, o Bog nam daj oni mir, katerega nam svet noče in ne more dati. Žena ranjenega Strupija Petra bi lahko prosila zanje in morda bi ne bili ustreljeni, a ni hotela, rajši je gledala, da so padle te res nedolžne žrtve. Pravijo, da je žena Jurija Rozmana iz Loma, katerega so tudi gošarji ustrelili, prosila za one, katere so tudi hoteli ustreliti in so jih pustili žive. Rekla je, ko bi bili isti, ki so mi moža ustrelili in dom požgali, bi ne prosila, tako pa prosim, da te pustite, ker so nedolžni in nočem, da bi imela vse te na vesti, moža pa bi vseeno ne bi bilo in ne domačije. To je bila beseda res krščanske žene. Bog pa ji bo povrnil njeno usmiljenje. Zatem je ostal Tržič miren, toda ako se ni nikomur usušil in ne srce umiril, pri vsakem šumu se človek zgane in za vsako besedo, ki je grozna, se zasvetijo solze v očeh. Tiha žalost spremelja vse. Vse se trese in trepeti in čaka še hujega; ako Bog ne stori konca, bo ljudstvo eden za drugim obupalo. Tako si je tudi Smukov iz Loke, ko so ga v sredo, dne 8. julija, zaprli v Tržiču, prerezal žile na vratu in je umrl v ječi. To je storil v grozi in obupu, ker je vedel, da bo ustreljen, pa se je raji sam končal. To so grozni in hudi dnevi za vse. Gošarji nagajajo. Nemci pa vse od kraja streljajo in selijo, tako ni čuda, da marsikateri uide ali obupa. Ko si je prerezal žile na vratu, ga je še eden izmed orožnikov ustrelil. Rekel je, da ne boš trpel. Toda pustili pa niso, da bi bil pokopan na pokopališču, ampak zunaj nekje za zidom. So seveda čudne odredbe. Na Golniku pravijo, da so gošarji 3 ustrelili in za to so zopet Nemci ustrelili v Križah 5 ljudi, na Golniku 5 in v Goricah 5. Toda ne ve se ne za gotovo ali je res ali ni, ker včasih tudi lažejo in govorijo neresnico.¹⁹

VIII.

27. julija do 12. avgusta 1942 (str. 46 do 59)

Dne 27/7 so zaprli nekaj nad 20 ljudi iz Tržiča, tudi iz Križa, Pristave, in drugod in jih pobrali in odpeljali v Begne.²⁰ Tam so bili en teden. Med tem časom, kakor je bilo slišati, so bili dvakrat pripravljeni za ustrelitev. Eden izmed onih je pravil, da so vsi jokali, tako da so imeli tudi orožniki solzne oči, samo gestapo so bili trdosrčni in so se jim smejali. Dne 3/8 pa so jih izpustili na svobodo, rekel je isti; ko so nam povedali, da smo prosti, da poidemo domov, smo se

od veselja vsi tresli. Ko pa se nam je ječa odprla, smo hoteli vsi naenkrat iti skozi vrata, tako da smo se skoro zabasali. Ni čuda, en teden je bilo, a bilo je hudo za več let. Oj, kako so prišli radostni in veseli tu sem v Tržič, vsak je prihitel na perutih veselja. Pol osmih zvečer so prišli vsi radostni in veseli, a vendar od trpljenja in skrbi in z izmučenimi obrazi iz te grozne ječe. Niti ene noči ni, da bi bila tam mirna. Vedno vozijo avto, ene notri, ene ven, ene v smrt, druge v pregnanstvo. To je prava mučilnica, ta ječa. Marsikdo, ki bi popred ne maral za cerkev, je prihitel zdaj v domači božji hram in tam molil, da bi ga Bog obvaroval še enkrat te grozne ječe. Ko je bila v sredo, dne 5/8, sv. maša ob 8. uri zjutraj, je bilo res veliko ljudi v cerkvi. Imeli so Dolinci sv. mašo in darovanje, ker je sv. Ožbal in Marija Snežnica. Videlo se je tudi nekaj istih, ki so bili rešeni iz Begen. O, da bi spoznali vsi, da si le ti, o Bog, ki nas lahko rešiš tega groznega časa, potem bi bilo že bolje, toda nekateri samo v ječi molijo in oblubujejo, ko pa so prosti, pa jim ni mar ne Boga in ne molitev. Dokler pa ne bodo verovali v Boga in da ga ne bodo prosili pomoči in varstva, tako dolgo pa ne bo Bog potolažen. Pridi Jezus v tvoje kraljestvo in reši nas vsega hudega. Daj nam vsak dan kruha in vzemi nas v svoje varstvo. V četrtek je minilo mirno dopoldan, popoldan pa je prišlo 59 avtomobilov skozi Tržič, šli so na vse strani iskat gošarje, a niso nič dobili. Šele v soboto so dobili enega, ki je žagal drva pri Polancu na sekolar žago [cirkularsko, op. J. D.], doma je na Štajerskem v Šmarjah pri Jelšah. Ko so ga v soboto 8/8 pripeljali orožniki k Polancu in ga vprašali, ako pozna tega bandita. Polanc je rekel, da ga pozna, ker je ta njegov pobegli delavec. Vprašal ga je, Janez, zakaj si šel ali nisi imel vsega dovolj: jesti, piti, obleko, stanovanje in plačo, no kaj je zdaj iz tebe? Nič, je rekel, saj vem, kaj me čaka. Potem so ga vprašali orožniki, ako ve, kje imajo gošarji skupno zbirališče. Ko jim je potrdil, so ga vzeli s sabo v gore, da jim bo pokazal skupni tabor ali ležišče.²¹ Ko so odšli in so bili orožniki v planinah, so gošarji v soboto 8/8 ponoči prišli k posestniku Černcu in Jamenšneku in so vzeli jedila. Ko bi vojaki vedeli zanje, bi jih gotovo tam čakali, tako pa so bili brez skrbi, ker so bili zasledovalci daleč proč. In danes v nedeljo jih še ni nazaj. Ali jih bodo kaj dobili, Bog ve. Danes smo imeli tudi sv. mašo ob 9. uri dopoldan, bilo je veliko ljudi.

V petek pa smo imeli 7/8 ob pol 7. uri zvečer sv. mašo, bilo je tudi veliko ljudi pri maši. In danes, dne 9/8, smo imeli popoldan peti litanije in blagoslov. Dne 11/8 so pokopali Ano Milač iz Bistrice in 12/8 so odpeljali dva gošarja v Begne v ječo. Dobro se ne bosta počutila, ker tam ne bo prostosti kakor v gozdu.²²

IX.

24. do 31. avgusta 1942 (str. 64 do 66)

Dne 24. in 25. avgusta je prišlo zelo veliko vojakov v Tržič, šli so po planinah nad gošarje. Res so ujeli dva moška in dve ženski, ena je bila v nogo zelo ranjena, in ker sama ni mogla za drugimi, sta ji dva moška in ena ženska pomagali, in te so Nemci uje-
li.²³ Našli so tudi enega konja, in vse to so Nemci peljali nekaj doli na Kranj, nekaj pa v Begne, kakor jim je bolj kazalo. V četrtek, dne 27. avgusta, pa je prišel zelo velik zrakoplov. Metal je listke, da naj se gošarji predajo. Naznanijo naj se pri najbližji orožniški postaji ali pa pri gestapo komandi in naj se pridružijo velikemu nemškemu rajhu. Kedor se prostovoljno javi, se mu ni treba bati nikake kazni, samo delati bo moral. Ne vem, ali bodo šli iz gozdov ali ne, skoro da ne bodo verjeli. Res da se bliža zima, ali sin svobode ne gre rad v sužnost. Ko bi lepše delali popred z ljudmi, bi ne bilo gošarjev, tako pa so gošarje naredili kulturbundarji, ki so nedolžne ljudi tožili. Nemci pa namesto, da bi se prepričali, koliko da je na teh ovadbah resnice, so kar bez dokazov streljali, selili in jim pobirali premoženje. V zasedenih krajih bi se moralo iskati prijate-

ljev, ne pa sovražnika. Ko bi lepo ravnali z ljudmi, bi tudi ljudje Nemce radi imeli, tako pa imajo vojake radi, ampak gestapo in orožniki nimajo pri ljudeh nikake veljave, to so dosegli s surovostjo pri Slovencih. Dne 30. avgusta je bila zopet sv. maša v Tržiču, bilo je zopet veliko ljudi v cerkvi. V Lomu pri Žitniku so zopet vzeli eno ali dve govedi, natanko se ne ve, gošarji kar ne nehajo. Pravijo, da bo tako kmalu konec. V 60 dneh mora biti vse pri kraju, Bog jih usliši, dasiravno so nam prizadejali mnogo gorja, se vendar lepo sliši, ako kedo reče, da bo mir. Ko bi še 100 let živel, bi ne pozabil tega krutega preganjanja, te moritve in tega slabega življenja. Res, jedi še dobimo nekaj, toda vsi smo opešali, nikdo ni trden. Pravijo, vojaki morajo imeti, čemu pa imamo vojake na fronti, saj bi šel vsak raje domov kot pa na Rusko ali v Francijo. Mir naj sklenejo, pa bo dobro. Saj ne bodo večno živeli. Čemu pa jim bo ves svet, pod eno vlado to ne more biti. Danes, 31. avgusta, so šli vsi vojaki zjutraj iz Tržiča, pa so že dopoldan prišli drugi, je pač vseeno. Je, kot je: težavno življenje.

X.

(str. 81–84)

Da bi rekel, da je tukaj kaj novega, bi ne bilo res, ker se je vse nekako navadilo teh novih razmer, samo to je pa le še po starem, da se uradniki radi puste podkupiti, naj bodo pa pod katero vlado hoče. Delavci smo reveži, pa naj se vlada spremeni. Vsako uro bo imel gospod pravico, ti pa, ki se pehaš za vsakdanji kruh, nimaš nikake veljave. Ako

¹⁹ Dne 10. julija 1942 so partizani na Golniku likvidirali Jožeta Škrjanca in njegovo ženo Marijo, v Goričah pa Janeza Šveglja. Zato so naslednji dan ustrelili pet zapornikov iz Begunj v Goričah, pet pa na Golniku.

²⁰ Dne 25. julija 1942 so borci Kokrškega odreda zjutraj streljali na policijski avtobus pri Retnjah, zvečer pa so pri Bistrici pri Podbrezjah napadli in uničili vojaški avtomobil. Naslednjega dne, 26. julija, so ustrelili 21 talcev v Retnjah. Lahko si predstavljamo preplah in negotovost v Tržiču in okolici, ko so 27. julija 1942 pobrali 32 moških in jih imeli zaprte do 3. avgusta. Da bi bil učinek zastraševalnega ukrepa kar največji, so vzeli talce iz Tržiča, Dupelj, Bistrice, Retenj, Sebenj, Vetrnega in iz različnih socialnih skupin (profesor, gostilničar, tovarnar, čevljarji, tkalci itd.). Viljem Elbert je 6. avgusta 1942 poročal, da je bilo deset talcev, ki so jih vzeli iz Bombažne predilnice in tkalnice v Tržiču, še več dni nesposobnih za delo, padla pa je tudi proizvodnja v tovarni, saj so se delavci bali izselitve in tega, da bi jih vzeli za talce.

²¹ Partizana Kokrškega odreda Janeza Štancerja (Štamcarja) so ujeli 8. avgusta 1941. Izdal je skri-vališče hrane na sedlu med Dobrčo in Begunjščico, ki so ga partizani Kokrškega odreda pripravili za prehod 2. grupe odredov.

²² Janeza Štancerja so odpeljali v Begunje 11. avgusta 1942.

²³ Dne 20. avgusta 1942 se je Kranjčev bataljon iz 2. grupe odredov prebijal skozi sovražni obroč pri Podljubelju. Pri tem je bila ranjena Zlata Vidmar. Za spremstvo so ji pustili Emilijo Verviščar in Antona Lokarja. Ujeli so jih po izdaji.

je treba iti k vojakom, a takrat te tišče kar naprej, ako pa je treba dobiti, ja, takrat pa si zadnji. Ko so bili bolj imenitni v Begnah zaprti, takrat so šli prosit zanje, ko pa so stali delavci pred puškami, se ni zmenil nikdo zanje. Streli, ki so podrli naše delavske tovariše, jih nič ne zanimajo, ker si mislijo, saj je dovolj te delavske golazni. Tudi zdaj, ko delijo krompir, moramo delavci vzeti gnilega in črnega, ker nam g. Jeglič ne da izkaznic, da bi ga šli iskat na kmete.²⁴ Gospoda pa dobi vse, kar hoče, in ga kmetje pripeljejo na dom. O, ako se časi kaj izpremenijo, si bomo tudi mi zapomnili to dobroto tržiškega rojaka, kako zmerja Tržičane, kako pa je prijazen s tujci. Le Bog v nebesih je pravičen. On edini meri vsem enako, drugi pa so vsi enaki, naj bode ta ali oni. V nedeljo, dne 18. oktobra, smo imeli ob 9. uri dopoldan sv. mašo, bilo je zopet sila veliko ljudi v cerkvi. Možje in pa mladeniči, to je bojovníki in Hitler Jugend, pa so šli na Je-

senice na apel. No, za cerkev jim ni mar, samo čast. Toda ne možje in mladeniči, tem ni za čast, ker ti morajo iti, sicer pa so gošarji, ki drže s komunisti, in tem, ako ne ubogajo, je obljubljena ječa v Begnah. Čudno je dandanes življenje. Vse poje, vse je po sili veselo, a srce pa žaluje in zdihuje po časih, ki so odšli v neznano večnost. Vse je potrto in žalostno, a na videz pa moramo biti veseli. Le sam Bog ve, kaj se godi v srcih ljudi, kako hrepene po miru. Cloveško življenje je dandanes vedno na tehtnici, nad vsemi visi zlo in Dioklecijanov meč [Damoklov, op. J. D.]. Nikdo ni varen življenja. Pravijo, da je bilo v Sv. Juriju pri Kranju prvo sv. obhajilo in za ta dan so pred cerkvijo v Šenčurju obesili enega gošarja, da so morali otroci iti mimo njega v cerkev in iz cerkve.²⁵ Oj, pač lep spominski dan za nedolžna srca. Blagor onim, ki so umrli in so rešeni teh groznih časov.

²⁴ Jeglič je bil uradnik na občini, odgovoren za razdeljevanje živilskih kart.

²⁵ Partizana Janka Beleharja so obesili v Šenčurju 24. oktobra 1942.

DR. DUŠAN NEČAK

Jugoslovanski odnos do tržaškega vprašanja (junij– september 1945)

Problemатике, ki jo navadno, čeprav ne najbolj točno, označujemo kot tržaško vprašanje, ni mogoče v celoti prikazati v enem predavanju. Dokaz za to je obširna literatura. Na tržaško vprašanje in z njim vprašanje usode Julijske krajine oziroma tistega dela te dežele, ki je bil pretežno naseljen s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom in je po prvi svetovni vojni ostal zunaj meja Jugoslavije, je mogoče gledati z različnih zornih kotov. Po drugi svetovni vojni je namreč postalo to vprašanje eno najpomembnejših vprašanj hladne vojne in miru v Evropi, eno od ključnih vprašanj reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja v okvirih programa Združene Slovenije, pomemben kamen spotike dvostranskih odnosov med Italijo in Jugoslavijo in preizkusni kamen italijanske povojne politike, ko je šlo za ohranitev integritete italijanske države. Gotovo pa je še kak vidik tega vprašanja, ki ga nisem omenil. Na splošno mislimo, da je tržaško vprašanje omejeno na prvih devet let po vojni, do sklenitve tako imenovanega londonskega sporazuma o soglasju, ki je končal najbolj razburljivo fazo reševanja tega vprašanja. Menim pa, da tržaško vprašanje ni bilo rešeno vse do leta 1975, ko je bil podpisan osimski sporazum. Le kot primer: vsem nam je gotovo še sveža pred očmi zaostritev dvostranskih odnosov v začetku sedemdesetih let, ko so se nekateri spraševali o italijanstvu cone B bivšega Svobodnega tržaškega ozemlja, če gledamo na to problematiko le z mednarodnega vidika. Če pa nanjo gledamo tudi z narodno-manjšinskega vidika, lahko rečemo, da še vedno ni povsem rešeno. Vsekakor drži trditev, da je bilo tržaško vprašanje v najširšem smislu najboljše »rešeno« z odprto mejo med obema državama in s tesnimi stiki Slovencev iz bivše cone A Svobodnega tržaškega ozemlja z matičnim narodom v Jugoslaviji in Italijanov iz bivše cone B Svobodnega tržaškega ozemlja z italijanskim matičnim narodom.

Odločil sem se, da v predavanju predstavim morda najmanj znane elemente reševanja tržaškega vprašanja ob koncu vojne, saj sodi vprašanje Trsta, njegove usode in razvoja v prvih letih po vojni med tista vprašanja slovenskega, italijanskega in občega zgodovinopisja, ki so med najbolj obdelanimi in je kaj bistvenega težko dodati k že ustvarjeni zgodovinski podobi, še posebej, če nanjo gledamo s pozitivističnega stališča.

Prispevek je popolna objava predavanja, ki ga je imel avtor 10. aprila 1985 v Trstu. Predavanje je v nepopolni obliki izšlo v brošuri z naslovom Trst Trieset 1945, Ciklus predavanj/Ciklo di Conferenze, Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Trst 1985, str. 45–72. Besedilo v tej brošuri je bilo napačno stavljeno, iz njega pa, brez avtorjeve vednosti in soglasja, izločen tisti del, ki je v tej objavi tiskan krepko.

Zgodovinopisje je problematiko tržaškega vprašanja že periodiziralo. Sam si bom dovolil nekoliko drugačno periodizacijo, saj mi to korekcijo dovoljujejo gradivo in spoznanja, ki so mi na razpolago.

Prvo razdobje reševanja tržaškega vprašanja sodi že v čas pred koncem druge svetovne vojne in ni predmet našega razpravljanja. Drugo razdobje omejujem z datumom od 1. maja do 12. junija 1945, kar sodi v klasično periodizacijo. Zgodovinarji navadno periodizirajo naslednje časovno razdobje od odhoda jugoslovanskih enot 12. junija 1945 (po določitih 4. člena beograjskega sporazuma) do začetka zasedanja mirovne konference v Parizu 29. julija 1946. Četrto časovno razdobje označuje čas trajanja mirovne konference – do 15. oktobra 1946, peto traja od ratifikacije mirovne pogodbe z Italijo 15. septembra 1947 in šesto imenujemo čas veljavnosti in neuresničenja določil mirovne pogodbe z Italijo, ki zadevajo Svobodno tržaško ozemlje, to je do 5. oktobra 1954 s podpisom sporazuma o soglasju. Navedel sem le najbolj grobo periodizacijo.

V tretjem časovnem razdobju, to je od junija 1945 do julija 1946, je treba določiti še eno črto mejnico, vsaj kar zadeva odnos Jugoslavije do reševanja tržaškega vprašanja. Do septembra–oktobra 1945, torej do konca prvega pripravljalnega sestanka zunanjih ministrov petih velesil (tudi Kitajske), ko je v Jugoslaviji zorela in dozorela ideja o povojnem položaju Trsta kot najpomembnejšem mestu bivše Juljske krajine.

Za jugoslovansko in z njim slovensko narodnoosvobodilno gibanje je bilo združevanje etničnega prostora vseh jugoslovanskih narodov primarna naloga. Zato ni čudno, da je Edvard Kardelj že decembra 1942 jasno načrtoval politiko slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja do tistih delov slovenskega etničnega ozemlja, ki niso bili v sklopu Jugoslavije. V pismu Titu o položaju v Sloveniji je med drugim zapisal: »Glede na to: v našem boju ali bolje v naših »vojnih ciljih« smo jasno sprejeli zahtevo po priključitvi celotne Primorske s Trstom kot avtonomnim mestom in Koroške s Celovcem. Če tega ne bi storili, je že sedaj popolnoma jasno, da bi dali orožje v roke mihai-

lovičevcem, ki v svoji ilegalni literaturi zahtevajo vse mogoče. Razen tega smo to vprašanje v vodstvu precej prediskutirali in prišli do zaključka, da so vse te zahteve pravilne s stališča pravice vsakega naroda do samoodločbe. Tako Trst kot Celovec sta popolnoma obkrožena s slovensko okolico, kar je tudi Lenin imel za odločilno dejstvo pri opredeljevanju mest. V socializmu seveda to vprašanje sploh ni važno, niti bi se za nas postavljalo. Toda mi smo na stopnji narodnoosvobodilne vojne, pa moramo zaradi tega ta vprašanja postavljati tako, kakor se postavljajo v okviru kapitalizma. Od tod izhaja naše sedanje stališče nasproti Trstu«. ¹

Ta opredelitev do tržaškega vprašanja se med drugo svetovno vojno ni več spremenila. Na drugem zasedanju Avnoja 29. novembra 1943 je bila potrjena z odlokom o priključitvi Slovenskega Primorja k Jugoslaviji, ideja o avtonomnosti Trsta pod jugoslovansko suverenostjo pa je ostala živa vse do leta 1945 in naprej. Naj omenim, da je tudi londonska emigrantska vlada na čelu z dr. Ivanom Šubašićem privolila v podobne zahteve do Italije, kar zadeva Trst. Dr. Šubašić je namreč 15. februarja 1945, pred odhodom iz Londona, izjavil, da je kraljevska vlada izdelala spomenico, ki jo je izročila političnim krogom v Londonu, v kateri je kot pravično mejo z Italijo postavila Soško dolino, in to tako, da bi dolina ostala italijanska, planinski rob pa jugoslovanski. Po načrtu kraljevske vlade naj bi Trst in Reka prišla pod Jugoslavijo, kjer bi imela neke vrste avtonomijo, Gorica pa bi pripadla Jugoslaviji brez omejitev. ²

O usodi Trsta sta se že med vojno dogovarjali in pogovarjali tudi komunistični partiji severne Italije in Slovenije, pa tudi med Komunistično partijo Slovenije in vodstvom odporniškega gibanja za severno Italijo (CLNAI) je bila vrsta stikov zaradi tega. Tudi o tem obstaja obširna literatura in cela vrsta strokovnjakov in bivših političnih akterjev se je ukvarjala in se še ukvarja s to problematiko. Sam se kot nespecialist za to področje omejujem le na ugotovitev, da so pogovori z vodstvom odporniškega gibanja za severno Italijo propadli jeseni 1944, saj so Italijani še naprej zahtevali stare rapalske

¹ Jesen 1942, Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča, Ljubljana 1963, str. 179.

² Archiv der Gegenwart, Wien 1945, str. 97/D.

meje, stiki med obema partijama pa so obrodili sadove zlasti v skupnem protinacističnem boju in pri osvoboditvi Trsta.

Tržaško vprašanje se je zaostriло 1. maja 1945, ko je bil Trst osvobojen. Spor v zavezniškem taboru se je prenesel tudi na Trst, vendar so bila jugoslovanska stališča v tistih dneh po osvoboditvi mesta jasna. Jugoslovanska vojska je edina osvoboditeljica mesta, angleška vojska ne more nastopati kot okupacijska sila, civilno oblast v mestu naj prevzame italijansko-slovenski narodnoosvobodilni odbor. V Trst naj bi prišlo čim več jugoslovanske vojske, ki naj bi zasedla tudi most čez Sočo in naj ne bi dovolila čezenj nikomur brez posebnega dovoljenja. Trst je bil za Jugoslavijo tako pomemben, da je bila pripravljena počasneje osvobajati Slovenijo, kakor pa da bi ga zapustila.³ Deveti korpus Jugoslovanske armade je celo dobil ukaz, »naj pusti svobodni teritorij in vse ostalo, ker je vprašanje (osvoboditve Trsta, op. p.) iznad vseh drugih vprašanj«.⁴ Osvoboditev Trsta je bila v zadnjih dneh aprila tudi prva partijska naloga.⁵

Dogajanja v maju in juniju, v času tako imenovanega štiridesetdnevnega jugoslovanskega vladanja v Trstu, sodijo v tisto epizodo reševanja tržaškega vprašanja, ko je prišlo do neposrednega nasprotovanja med zavezniškimi in jugoslovanskimi oblastmi in enotami. Prepiranje zaradi oblasti v Trstu je rezultat zavezniške politike. Jugoslovanska politika do Trsta je bila tudi takrat usmerjena le v doseg njegovega avtonomnega statusa v okviru jugoslovanske suverenosti. Jasno je namreč bilo – zaradi zavezniške politike in italijanskega nasprotovanja – da Jugoslavija nikakor ni mogla računati na brezpogojno priključitev Trsta kot dela slovenskega etniškega ozemlja. Na drugi strani pa je bilo tudi očitno, da vojaška osvoboditev Trsta še ni zadosten razlog za rešitev tržaškega vprašanja v prid Jugoslaviji. Ta problematika se je prenesla na diplomatsko raven, na pripravo na mirovno konferenco, ki naj bi dokončno odločala o mejah med Jugoslavijo in Italijo. Če hočemo časovno opredeliti takratno dogajanje, potem lahko rečemo, da gre za čas od konca junija do začetka oktobra 1945.

Prvo zasedanje sveta zunanjih ministrov je bilo predvideno v Londonu 11. septembra 1945 in do tega časa je bilo treba izdelati konkreten predlog za rešitev tržaške-

ga vprašanja. V grobih orisih ga najdemo zapisanega že med tako imenovano majsko krizo. Dne 13. maja 1945, ko je bila v tržaški mestni palači ob navzočnosti vojaških misij vseh štirih veselil predana oblast Osvobodilnemu svetu za Trst, je med drugimi spregovoril tudi poveljnik komande mesta Trsta generalmajor Dušan Kveder in dejal: »Še en glavni razlog je bil (za predajo oblasti, op. p.), s tem korakom so jugoslovanske vojaške oblasti javno deklarirale, da se mestu, ki ima večino prebivalstva italijanskega izvora, ko bo rešeno vprašanje pripadnosti k Jugoslaviji, da najširšo avtonomijo v okviru demokratične federativne Jugoslavije. Ta avtonomija je popolnoma v soglasju z notranjimi načeli, na katerih temelji naša ideja avtonomije, na zgodovini, ki je v popolnem nasprotju z režimom fašistične vlade, ki je zatirala avtonomijo mesta. Ko danes Osvobodilni svet sprejema na svoja ramena vso civilno oblast, garantiram vso podporo vojaške oblasti civilni oblasti v Trstu...«⁶

Ko je mestni narodnoosvobodilni odbor sredi maja 1945 prevzel oblast, je takoj izdal deklaracijo o avtonomnem Trstu,^{6a} slovensko politično vodstvo pa je vztrajalo pri obnavljanju atributov in simbolov tržaške avtonomnosti, ki jih je fašistična Italija odstranjevala.^{6b}

V zvezi z noto, ki so jo vladi Demokratične federativne Jugoslavije izročile Velika Britanija in Združene države Amerike o vprašanju vojne okupacije Istre, Trsta in Primorske, je jugoslovansko ministrstvo za informacije 21. maja 1945 izdalo sporočilo, v katerem najdemo tudi elemente poznejšega celotnega predloga o usodi Trsta: »Potrebe naših zaveznikov v pogledu pristanišča in prometnih zvez so popolnoma zagotovljene v duhu razgovora med maršalom Titom in maršalom Alexandrom, ob priliki zimskega obiska maršala Alexandra v Beogradu.«⁷ Naslednjega dne pa je beograjska Borba zapisala: »... Resnično je bila Jugoslavija pripravljena, da to vprašanje reši na demokratičen način in v soglasju z zainteresiranimi strankami. Jugoslovanska vlada, ki je jasno razložila svoje stališče, je naglašala dejstvo, da ne misli enostransko priključiti tega ozemlja pred mirovno konferenco, ki bo dokončno rešila vprašanje Primorja, Istre in Trsta, odnosno pred morebitnim neposrednim sporazumom med Italijo in Jugoslavijo, da je Jugoslavija zato pripravljena

pogajati se tudi o sedanjem položaju tega ozemlja, da bi bilo mogoče sporazumno z zavezniki najti rešitev, ki bo zadovoljila ene in druge in ki ne bo v nasprotju z interesi prebivalstva samega na tem ozemlju.«³

Glavni, vendar ne edini, avtor jugoslovanskega predloga o avtonomiji Trsta je bil Edvard Kardelj. Že 15. maja 1945 je v intervjuju obširno pojasnil svoje videnje bodočega položaja Trsta, Primorske in Istre. Najprej je poudaril dejstvo, da Jugoslavija zahteva le svoje etnične meje, ki jih je izgubila po prvi svetovni vojni, v nadaljevanju pa je podčrtal naslednja izhodišča jugoslovanske politike: »... Nekateri so pripravljene, da nam priznajo slovensko in hrvaško ozemlje razen mesta Trsta. Pri tem se sklicujejo na načelo pravice in naglašajo, da je Trst povečini italijansko mesto. Resnica je, da je Trst povečini italijansko mesto z znatno slovensko manjšino. Pustimo ob strani dejstvo, da mesto Trst samo po sebi ne more biti niti samostojno pristanišče niti ne more biti priključeno Italiji, ne da bi se ponovno priključila slovenska ozemlja, s čimer bi se slovenskemu prebivalstvu zgodilo prav tisto, čemur se hočejo ti »dobronamerni« ljudje izogniti v odnosu do Italijanov. Poleg tega je znana stvar, da pripada mesto svojemu zaledju, in ne obratno. Mesta so bila denacionalizirana s spretnimi in nasilnimi ukrepi in vas je bila činitelj, v katerem je bila ohranjena narodnost... V gospodarskem pogledu bi bilo slovensko zaledje brez Trsta popolnoma pokvečeno in obratno: Trst se ne bo mogel nikoli normalno razviti brez oslombe na to ozemlje, preko katerega gredo pota s srednjo Evrope in Balkana. To ve tudi sam Trst, ki je v času, ko je bil pod Italijo, stalno propadal... Vprašanje Trsta je obenem tudi vprašanje zagotovitve miru za Jugoslavijo in Srednje Evropo... Prepričani smo, da ne bodo protifašistične sile italijanskega naroda prekrižale račune fašističnim ostankom, ki bi ho-

teli, da se ponovno opomorejo s pomočjo protijugoslovanske gonje in na škodo samega italijanskega naroda... Za nas pomeni Trst točko, ki veže narode z italijanskim... Mi smo bili vedno sovražniki šovinističnega nacionalizma, toda mislimo, da odklanjanje šovinističnega nacionalizma nikakor ne pomeni, da smo anacionalni in da ne čutimo nikake odgovornosti za narod, s katerim hočejo ravnati kot z drobižem na podkupovanje. Čutimo to odgovornost in istočasno v popolnosti priznavamo nacionalne pravice italijanskega naroda v primorskih krajih. Glede na specifičen položaj Trsta kot otoka v slovenski okolici bi bilo najbolj pravilno, da dobi Trst v sestavi Jugoslavije avtonomijo, ki bo zagotovila Italijanom v Trstu vse nacionalne pravice, svobodni kulturni razvoj in ki bo obenem omogočila, da bo Trst pomorski emporij za Jugoslavijo in istočasno svobodno pristanišče za srednjeevropske dežele, ki teže k njemu.«⁹

Tako usmeritev jugoslovanske in slovenske politike do Trsta je podpiralo tudi prebivalstvo v Jugoslaviji. V tistih kriznih majskih dneh so potekale manifestacije za manifestacijo, od vseh strani so prihajale brzojavke z zahtevami po priključitvi Trsta. To je bil čas nekakšne evforije, ki jo je mogoče razumeti le kot posledico zmagovite vojne in prepričanosti o upravičenosti jugoslovanskih zahtev. Tudi jugoslovanska znanstvena javnost je dokazovala upravičenost zahtev svoje vlade. Med najpomembnejšimi dokumenti tega časa je gotovo zbornik razprav z naslovom *Oko Trsta*, Beograd 1945. Jugoslovanski poznavalci so obširno utemeljevali zahteve Jugoslavije, jaz pa bom le v točkah sumiral njihove ugotovitve o gospodarskem področju:

1. Trst lahko cveti kot pomorsko pristanišče in industrijsko mesto le, če bo imel zaledje. Zato naj pripada tisti državi, ki ima zaledje.

³ Depeša z dne 5. maja 1945, št. 55, št. 56, arhiv CK ZKS.

⁴ Depeša z dne 29. aprila 1945, št. 192, arhiv CK ZKS.

⁵ Ibid.

⁶ Branko Babič: *Primorska ni klonila*, Ljubljana 1982, str. 396.

^{6a} Depeša št. 88, 14. maja 1945, arhiv CK ZKS.

^{6b} Depeša št. 91, 14. maja 1945, arhiv CK ZKS.

⁷ Slovenski poročevalec, 21. maja 1945, str. 1.

⁸ Ibid, 22. maja 1945, str. 1.

⁹ Ibid, 15. maja 1945, str. 1.

2. Trst je zaradi zgodovinskega razvoja postal gospodarska celota z gospodarstvom slovenskega naroda. Oživitev prometa skozi Trst lahko doseže le Jugoslavija, če mu da vlogo glavnega pristanišča in ga naveže tudi na Avstrijo, Češkoslovaško, Madžarsko, Bavarsko in Romunijo.

3. Zaradi uvozno-izvoznih struktur jugoslovanskega gospodarstva lahko le Jugoslavija spremeni pretežno uvozni značaj tržaškega pristanišča.

4. Samo Jugoslavija lahko s politiko enakopravnega sodelovanja z vsemi gospodarskimi podjetji ne glede na narodnost zagotovi razvoj tržaškega tržišča.

5. Le Jugoslavija lahko omogoči obnovo trgovske mornarice, ne da bi umetno forsirala neekonomske linije in mornarico zaradi prestiža.

6. Tržaška industrija bi lahko imela vodilno vlogo pri obnovi Jugoslavije, ki bi bila tudi trajen kupec njenih izdelkov.

7. Proizvodnja električne energije v Sloveniji bi lahko bila osnova za razširitev industrijske baze Trsta.

8. Jugoslovanska železniška mreža je edina lahko temelj za razvoj Trsta, ki je življenjsko odvisen od komunikacij z zaledjem.

Prepričani so bili, da bi bil Trst brez Jugoslavije mrtvo mesto.¹⁰ V prid priključitvi Trsta k Jugoslaviji so govorili tudi narodnostni, demografski, zgodovinski in drugi razlogi, ki pa so jih še obširneje kot v knjigi Oko Trsta obdelali strokovnjaki v spomenici, ki jo je pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst malo kasneje izročil mednarodni komisiji za razmejitve.¹¹

Jugoslovanska politika je utemeljitve strokovnjakov v celoti sprejela. V obširnem članku z naslovom Upravičenost naših zahtev po priključitvi Primorske k Demokratični federativni Jugoslaviji je Slovenski poročevalec v celoti povzel prispevek Dušana Blagojevića iz Borbe. Ta je na začetku zasedanja sveta zunanjih ministrov velesil v Londonu na široko predstavil jugoslovanske utemeljitve,¹² v katerih je še posebej podčrtal zgodovinski vidik vprašanja oziroma genocidno fašistično politiko do Slovencev in Hrvatov v bivši Julijski krajini.

Pred začetkom zasedanja sveta zunanjih ministrov je začasna ljudska skupščina v Beogradu sprejela tudi tale sklep: »Začasna ljudska skupščina Demokratične federativ-

ne Jugoslavije naroča vladi, da na bližnji konferenci ministrov za zunanje zadeve v Londonu, izrazajoč enotno željo vseh jugoslovanskih narodov, zastavi ves svoj trud, da bo Jugoslaviji priznana pravica do onih dežel, ki so bile z mirovnimi pogodbami po pretekli vojni v nasprotju z načelom samoodločbe naroda priključene Italiji, pa so sestavni deli Jugoslavije kot celote v narodnostnem, zemljepisnem in gospodarskem pogledu. To so Slovensko Primorje, Beneška Slovenija, Trst, Reka, Zadar in otoka Lastovo in Pelagruža.«¹³

Podporo jugoslovanskim zahtevam je bilo slišati z več koncev Evrope. Tako je glasilo češke narodne socialistične stranke Slobodne Slovo 3. septembra 1945 objavilo članek, v katerem je zahtevalo priključitev Trsta k Jugoslaviji zaradi ekonomskih, zemljepisnih in narodnopравnih razlogov ter ugotavljalo, da Trst lahko postane pristanišče srednje Evrope le, če bi pripadel Jugoslaviji. Za 6. september so sklicali celo manifestacijo v Pragi pod geslom Smrt Jugoslaviji.¹⁴ **Dan po objavi članka v češkem časopisu je o bodočnosti Trsta pisal tudi Corriere di Trieste, ki je sodil, da je perspektiva Trsta v priključitvi k Jugoslaviji, saj bo drugače postal »malo ribiško pristanišče«.**¹⁵ **Palmiro Togliatti pa je nekaj dni kasneje v L'Unità zapisal »... danes ne bi obstojalo vprašanje italijanskih zapadnih, severnih in vzhodnih mej, če se ne bi vodila zadnjih 20 let pretirana nacionalna politika ...«**¹⁶ **Trdil je, da mora italijanska narodnostna politika biti zvesta oni vodilni ideji, ki so jo zastopali Cavour, Mazzini pa tudi Giolitti, po kateri mora biti italijanski narod prijatelj in sodelavec slovenskih narodov na Jadranskem morju. Članek se je končal z besedami: »Zaradi teh razlogov so komunisti v Italiji nasprotniki narodnostne kampanje, ki je organizirana v smislu zunanje politike in tako v zvezi z vprašanjem Trsta. Zaradi tega smatramo za zločinsko kampanjo laži in sovraštva, ki se vodi proti Jugoslaviji.«**¹⁷ **Seveda nas teh navedenih nekaj drobcov podpore jugoslovanskim zahtevam ne sme zazibati v varljivo iluzijo, da ni bilo tudi nasprotnih mnenj. Ta so postala, kot vemo, odločilna pri nadaljnjem razvoju dogodkov.**

V Londonu je jugoslovansko delegacijo na prvem zasedanju sveta zunanjih ministrov vodil podpredsednik vlade Edvard

Kardelj. Že 18. septembra 1945 je jugoslovanska vlada v Londonu objavila svojo spomenico, in ob tej priliki je Kardelj dejal:

»... Pravilna rešitev je lahko samo ta: Julijska krajina kot etnična in ekonomska enota pripada Jugoslaviji, Trst dobi kot mesto z italijansko večino takšno avtonomijo, ki bo popolnoma zagotovila vse narodnostne pravice italijanskemu prebivalstvu. Trst bo v Jugoslaviji dobil status federalne enote. Zato je jasno, da bodo italijanskemu prebivalstvu v polni meri zagotovljene njegove narodnostne pravice. Zavedajoč se dejstva, da je tržaško pristanišče obenem tudi pristanišče vseh držav, ki k njemu ekonomsko gravitirajo, bo Jugoslavija dala tržaškemu pristanišču položaj svobodnega pristanišča. Prav tako je pripravljena nuditi vse ugodnosti na železnici. ... Položaj federalne enote, ki ga zagotavljamo Trstu v okviru Jugoslavije, omogoča Trstu ne samo, da sodeluje kot posebna državnopravna enota pri oblikovanju zakonodaje Jugoslavije, temveč da ima možnost neposredno v vrhovnem zakonodajalnem telesu razvijati svoje ekonomske interese. ...«¹⁸

Na tiskovni konferenci, ki jo je imel Edward Kardelj v jugoslovanskem veleposlaništvu v Londonu 21. septembra 1945, je še podrobneje opisal namere Jugoslavije do Trsta, morda tudi zato, ker so na zasedanju konference zunanjih ministrov 19. septembra med drugim sklenili, da bi namestniki zunanjih ministrov poročali o možnosti delovanja take mednarodne oblasti v Trstu, ki naj bi upravljala s tržaško luko in prometnimi povezavami tako, da bi zadovoljevala tudi potrebe vseh srednjeevropskih držav.¹⁹ Zbranim novinarjem je jugoslovanski načrt predstavil takole:

»... Če govorim konkretnije: Naša vlada ima načrt, da da Trstu pod jugoslovansko suverenostjo pravice posebne federalne enote. In kaj to v naši federaciji pomeni? Razen vseh demokratičnih državljanskih

pravic za prebivalce ne glede na spol, plemen in vero pomeni to, da prebivalstvo države voli svoj lastni parlament, to je predstavništvo, ki izdaja zakone na temelju vsezvezne ustave in svoje lastne ustave, in da se iz tega parlamenta sestavi državna vlada, ki je odgovorna parlamentu in ki v mejah zakonov – tako zveznih kakor državnih, samostojno upravlja državo itd. Ker ni razlikovanja po narodnosti in so v Trstu Italijani v večini – pomeni to, da bosta parlament in vlada sestavljena povečini iz Italijanov. Toda pravica posebne federalne enote v federativni Jugoslaviji pomeni še nekaj več. Pomeni udeležbo v zveznem parlamentu z velikim vplivom v njem. Verjetno veste, da naš načrt ustave določa parlament iz dveh domov: iz zvezne skupščine in skupščine narodov. Oba domova sta enakopravna. Vsak zakon mora biti sprejet v obeh domovih, če naj bo polno veljaven. To je jamstvo za enakopravnost narodov v Jugoslaviji. V zvezno skupščino se namreč volijo poslanci v sorazmerju s številom prebivalstva v posameznih enotah, v skupščino narodov pa pošlje vsaka federalna enota isto število poslancev ne glede na število prebivalstva te federalne enote. Tako bo milijon Slovencev imelo 25 zastopnikov v tem domu, prav tako pa bo imela 25 zastopnikov tudi Srbija s 4 milijoni prebivalcev. Za Trst pomeni to, da bi tudi on imel isto število, namreč 25 zastopnikov. Vprašanje skupnega življenja tega mešanega, pretežno italijanskega mesta z Jugoslovani ima svojo idealno rešitev.

Treba je najti še najboljšo rešitev za problem, kako zagotoviti interese nekaterih držav Srednje in Vzhodne Evrope, ki jim je Trst od nekdaj služil kot luka, za katero se tudi danes zanimajo. Mislim, da je mogoče za to vprašanje najti posebno rešitev. Tržaško pristanišče bi bilo po vzoru svetovnih pristanišč na svetu svobodna luka, odprta vsem državam izven jugoslovanskega carskega ozemlja, da bi pa se zagotovil vpliv

¹⁰ Oko Trsta, Beograd 1945, str. 96–98.

¹¹ Julijska krajina v borbi za samodoločbo in priključitev k FLRJ, rokopis, arhiv CK ZKS.

¹² Slovenski poročevalec, 15. septembra 1945, str. 2.

¹³ Ibid, 28. avgusta 1945, str. 1.

¹⁴ Ibid, 5. septembra 1945, str. 1.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid, 15. septembra 1945, str. 1.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Trst v borbi za demokracijo, rokopis, april 1945, arhiv CK ZKS.

¹⁹ Archiv der Gegenwart, Wien 1945, str. 440/E.

prizadetih držav na upravo pristanišča, ne bi bilo težko najti ustrežajoč organizacijski forum. Mislim, da bi bila taka rešitev tržaškega vprašanja absolutno sprejemljiva, tako z gospodarskega stališča kakor tudi s političnega, namreč, da bi mogla presekati tržaški gordijski voz in postati trden temelj miru v tem delu Evrope, posebno tako zelenega harmoničnega življenja Jugoslovancov in Italijanov.²⁰

Jugoslovanska vlada je torej jasno ločevala problematiko Trsta in pristanišča Trsta. Medtem ko je za mesto Trst videla pravično rešitev le v njegovi priključitvi k Jugoslaviji, je za tržaško luko predvidevala nekakšen status odprtega mesta. Rešitve, ki jih je Edvard Kardelj nakazal na tiskovni konferenci v Londonu, je nekaj pozneje v pisni konkretizirani obliki predal svetu zunanjih ministrov. Preciznost jugoslovanske argumentacije je napravila velik vtis. To so priznavali celo tisti, ki niso bili naklonjeni jugoslovanskim zahtevam.²¹ Zaradi tega in pa, ker gre pri jugoslovanskem načrtu, čeprav za kratek čas, vendar za resnično domišljen in – ob dobri volji brez primesi hladne vojne – sprejemljiv načrt, pa tudi zaradi tega, ker je po mojem mnenju v celoti manj znan, naj ga na koncu mojega predavanja podrobneje predstavim.

Jugoslovanska argumentacija je izhajala iz treh osnovnih načel:

1. Pravice ljudstva – v tem primeru prebivalcev Trsta – do samoodločbe.

2. Treba je zagotoviti normalen razvoj Trsta z vidika njegovega zaledja, ki je etnično čisto jugoslovansko.

3. Nujnost, da luka Trst služi nemoteni mednarodni trgovini z državami, ki v ekonomskem pogledu gravitirajo k njej. Da bi zagotovili uresničitev teh načel, mora Trst postati federalna enota Jugoslavije, je menila jugoslovanska vlada, s svobodno luko, ki bi bila zunaj jugoslovanske carinske cone. Ta luka naj morala biti pod mednarodno upravo prizadetih držav.

O tem, kakšna federalna enota naj bi bila Trst znotraj Jugoslavije, je jugoslovanski predlog predvideval tole: Trst bo posebna federalna država Demokratične federativne Jugoslavije. Meje države Trst so določene s površino samega mesta Trsta. V skladu z jugoslovanskim federativnim sistemom federativne enote določijo svojo ustavo in urejajo svoje notranje odnose. Na ta način naj bi Trst sam določal svoj kulturni in po-

litični razvoj, upošteva načela enakih pravic vseh narodov in demokratske oblike vladavine. Tako bodo pravice Italijanov kot večine v mestu Trstu povsem zagotovljene, medtem ko bi ustavo sprejemala svobodno izvoljena ustavodajna skupščina mesta Trsta. Federalna država Trst bo imela svoj parlament, svojo vlado in svoje vrhovno sodišče, medtem ko bi se njen pravni in politični status izražal s sprejemanjem in izvajanjem zakonov v njenih organih s področja notranjih zadev, policije, jurisdikcije, izobraževanja, lastnih financ, urejanja gospodarstva, lokalnih komunikacij in vseh drugih, ki zadevajo Trst kot federalno državo.

Takšen Trst bi bil, po jugoslovanskih načrtih, hkrati s svojimi institucijami tudi kulturno središče, katero bi preko svojih višjih šol in drugih kulturnih in znanstvenih ustanov zagotavljalo izobraževanje in pouk za celotno italijansko manjšino v Jugoslaviji. Edine zadeve, skupne z drugimi federalnimi državami, bodo tiste splošne, ki se tičejo vseh federalnih enot v skladu z osnovnimi načeli federacije, kakor so zunanje zadeve, komunikacije, monetarni sistem. Enakost z drugimi federalnimi enotami in enaka zastopanost vseh federalnih enot kot tudi skupščina narodnosti bodo zagotavljale federalni državi Trst, da jugoslovanska federativna zakonodaja ne bo v nasprotju z njenimi interesi.

Posebej je jugoslovanski načrt predvideval ureditev tržaške luke kot svobodne: svobodna luka Trst bo internacionalizirana. Kot svobodna luka bo pod posebno mednarodno upravo, pod kompetenco te uprave pa bi prišle vse zadeve svobodne luke, naprave in skladišča. Celoten tehnični aparat luke in druge službe, ki so povezane z njo, vse to bi zagotovila Jugoslavija, bi prišli pod upravo tega mednarodnega telesa. Predstavniki prizadetih držav bi bili člani mednarodne uprave. Mednarodna uprava – za vsako mesto v njej naj bi kandidirali trije kandidati – namešča in odpušča direktorja svobodne luke in kapitana svobodne luke, ki morata oba biti državljana Demokratične federativne Jugoslavije. Svobodna luka bi bila del luke Trst. Vanjo bi sodile vse naprave in skladišča od pomola 0 do pomola IV in od obale V do obale VII, to se pravi vsi tisti deli luke, ki so bili zgrajeni za mednarodni promet. Kompetence, organizacija in metode, po katerih bo mednarodna uprava delovala, bodo določeni s sporazumom

med prizadetimi državami. Ta sporazum – statut, bi bil mednarodnopravno obvezujoč za vse države, ki bi uporabljale luko Trst. Nadomestil bi sporazum z Jugoslavijo o odstopu javnih področij (luk, naprav in skladišč za mednarodno uporabo). Ko bi bil statut sprejet, ne bi mogel biti več spremenjen brez soglasja Jugoslavije. Statut pa bi moral zagotoviti:

1. da bo svobodna luka mogla kot pravna oseba sklepati pogodbe;

2. da bo predaja blaga v svobodni luki izvzeta iz carinskih dajatev, kakor tudi vseh drugih jugoslovanskih taks in davkov. Mednarodna uprava lahko predpiše samo takse za vzdrževanje naprav luke, za njihovo izboljšanje in tudi za amortizacijo. Vsi prihodki svobodne luke se lahko uporabljajo v te namene;

3. da je mednarodna uprava dolžna vzdrževati svobodno luko, njene naprave, jih izpopolnjevati in modernizirati;

4. da določajo luške oblasti in pomorsko jurisdikcijo in svobodni luki organi Jugoslavije, to je njena federalna enota Trst, in sicer v skladu s predpisi, ki jih bo v okviru statuta predpisala mednarodna uprava;

5. da ima Jugoslavija svojega visokega komisarja v svobodni luki. (Ta bo v stiku z mednarodno upravo v korist Jugoslavije. Njegova naloga bo ščititi jugoslovanske interese v luki in nadzorovati izpolnjevanje jugoslovanskih obveznosti do mednarodnega statusa tržaške svobodne luke. Hkrati bo deloval kot posrednik med mednarodno upravo in jugoslovanskimi oblastmi.);

6. da bodo železniške storitve v svobodni luki izvajale jugoslovanske državne železnice;

7. da bodo v tehničnem aparatu svobodne luke državljani Demokratične federativne Jugoslavije in predvsem prebivalci Trsta, ki imajo potrebne izkušnje.

Vse transportne olajšave, ki jih Jugoslavija postavlja tujemu blagu v tranzitu in ki uporabljajo svobodno luko Trst, se bodo razširile na vse države pod enakimi pogoji.²²

Konferenca zunanjih ministrov v Londonu se je, kot vemo, končala neuspešno; niso podpisali niti zapisnika o sklepih, o katerih so se že sporazumeli. Vsi člani sveta zunanjih ministrov so bili prepričani, da mora postati Trst svobodno pristanišče, vsi, razen sovjetskega zunanjega ministra, pa so bili tudi prepričani, da ne sme priti pod jugoslovansko suverenost.²³ Jugoslovanske zahteve se v temeljnih elementih niso več spreminjale, gotovo pa zdaj lahko tvegamo podmeno, da je o usodi Trsta, podobno kot o usodi Avstrije in nemškega vprašanja, odločala tako imenovana »visoka politika«. Pomembni so bili medzavezniški spori, to je spor med zahodnimi zavezniki in Sovjetsko zvezo. Prepričanje zahodnih zaveznikov, da bi s Trstom pod jugoslovansko suverenostjo Sovjetska zveza dobila eno najpomembnejših luk v srcu Evrope, je bila močnejša od drugih argumentov. Jugoslovanski odnos do tržaškega vprašanja je bil v tem kontekstu tudi v bodoče zanemarljivo majhen.

²⁰ Slovenski poročevalec, 22. septembra 1945, str. 1.

²¹ Janko Jeri: *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni*, Ljubljana 1960, str. 135.

²² Pismo Edvarda Kardelja svetu zunanjih ministrov v Londonu, z dne 27. septembra 1945, arhiv CK ZKS.

²³ Jeri, str. 137.

MAG. ZDENKO ČEPIČ
DR. JANKO PRUNK

Vloga in položaj delavskega razreda v jugoslovanski revoluciji (1941–1947)

Protifašistični narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov je bil obenem ljudska revolucija, ki je čedalje bolj dobivala socialistični značaj. Tega so na eni strani dooločali nosilci in vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja, na drugi pa ukrepi, izdani in izvajani zlasti na področju spreminjanja družbenoekonomskih odnosov. V narodnoosvobodilnem boju in revoluciji je bila v praksi dialektično presežena klasična kominternovska strategija o dveh etapah revolucije. Čeprav je v mnogih idejnopoličnih dokumentih vodilne revolucionarne politične sile, Komunistične partije Jugoslavije, govor o dveh etapah, pa konkreten razvoj kaže, da se je kmalu potem, ko se je začel narodnoosvobodilni boj, v njegovih okvirih začela razvijati svojevrstna socialistična revolucija, ki je imela mnoge posebnosti.

Njen hegemon je bila delavska revolucionarna stranka, ki je stala čvrsto na stališčih leninistične strategije. Povedati pa je treba, da je to strategijo izredno spretno in učinkovito prilagajala specifičnim pogojem svoje dežele. Eden izmed njih je bil nerazviti in maloštevilni delavski razred. Drugi je bila okupacija, ki je bila zlasti močno občutena v mestih in industrijskih krajih, kjer je živelo delavstvo; temu je bilo predvsem zato oteženo angažiranje v osvobodilnem in revolucionarnem delovanju. Tretji pa je bila predvojna politična in sindikalna razcepljenost že tako maloštevilnega delavstva. Ob okupaciji je bilo jugoslovansko delavstvo razcepljeno v naslednje najvažnejše politične oziroma sindikalne smeri:

1. komunistično, ki je bila enotno organizirana po vsej državi in je predstavljala manjšino, vendar je prav ta bila pobudnik narodnoosvobodilnega odpora;

2. socialdemokratsko, tudi enotno organizirano do decembra 1940 v sindikatu URSSJ [Udruženi radnički sindikalni savez Jugoslavije], ki pa ga je tedanji jugoslovanski protifašistični režim razpustil. Socialdemokrati so držali v rokah vse institucije delavske zaščite, hkrati pa so vodili do režima oportunistično politiko in njihovi voditelji se zvečina niso priključili odporu;

3. Hrvatska delavska zveza, večinska delavska organizacija na Hrvaškem, nacionalistični sindikat pod pokroviteljstvom HSS [Hrvatske seljačke stranke]. Vodstvo tega sindikata je zvečine sledilo njeni politiki, članstvo pa se je diferenciralo na privr-

*Referat na
21. mednarodnih
dnevih zgodovinarjev delavskega
gibanja (ITH) v Linzu,
od 10. do 14. septembra 1985,
na temo Politični in socialni
problemi delavskega razreda ob
koncu 2. svetovne vojne.*

žence narodnoosvobodilnega gibanja skupaj s komunisti na eni strani in privržence ustaškega režima na drugi;

4. Jugoslovanska strokovna zveza, kršćanskosocialistični sindikat v Sloveniji, ki je že od začetka tridesetih let stal na stališču razrednega boja in se nato v ljudskofrontnem obdobju zbližal s komunisti, leta 1941 pa skupaj z njimi ustanovil Osvobodilno fronto slovenskega naroda.

Narodnoosvobodilni boj in revolucija sta se v Jugoslaviji v glavnem bili na podeželju in glavnino borcev, izvzemši prve komunistične delavske skupine leta 1941, so tvorili kmetje, ki jih je na podeželju bilo 90 do 95 odstotkov prebivalstva. Revolucionarna avantgarda je glede na pogoje in potek osvobodilnega in revolucionarnega boja zelo preudarno upoštevala želje kmečkega prebivalstva (zvečina malih kmetov ali tistih brez zemlje) po agrarni reformi, po politični demokratizaciji in po narodni in verski enakopravnosti. S tem ji je uspelo mobilizirati jih za svoje cilje in program, ki pa so bili cilji in program delavskega razreda. V jugoslovanski revoluciji se je tako uresničila zveza delavskega razreda in kmečkega prebivalstva, saj so program in cilji boja prvega za nacionalno in socialno osvoboditev bili tudi želja in cilj drugega. Tako ima jugoslovanska revolucija po svojem množičnem nosilcu in neposrednih političnih ciljih ter dosežkih značaj demokratične ljudske revolucije, po svojem vodstvu, komunistični partiji, dolgoročnih ciljih in tudi nekaterih neposrednih političnih in gospodarskih ukrepih pa značaj socialistične revolucije.

Komunistična partija Jugoslavije, ki ji med narodnoosvobodilnim bojem razen v Sloveniji ni uspelo ustanoviti klasične ljudske fronte, si je močno prizadevala za mobilizacijo in enotnost delavskega razreda kot najbolj borbenega jedra v narodno- in socialnoosvobodilnem boju. Zavedala se je, da je delavski razred porok revolucionarnih političnih in socialnih sprememb. Komunistični partiji se je v Sloveniji posrečilo že novembra 1942 ustanoviti politično organizacijo Delavsko enotnost, ki naj bi bila revolucionarno jedro Osvobodilne fronte. V Delavsko enotnost so se združili komunisti, kršćanski socialisti in socialdemokratski sindikalni voditelji. Delavska enotnost je v Sloveniji veliko pripomogla k premočrtnjšemu in demokratičnejšemu razvoju socia-

listične revolucije med narodnoosvobodilnim bojem. Po drugi strani pa je ostala ta organizacija, ki je predstavljala enotnost delavskega razreda ne glede na svetovnonazorske in politične razlike, omejena le na Slovenijo in jo drugje po Jugoslaviji ni bilo mogoče ustanoviti.

Januarja 1945, po osvoboditvi vzhodne polovice države, je centralni komite komunistične partije Jugoslavije sklenil ustanoviti enotne delavske in nemeščanske sindikate Jugoslavije, v katere so se poleg komunistov vključili tudi socialdemokratski in nacionalno usmerjeni delavci. Sindikatu so odmerili naloge v skladu z leninistično politično doktrino. V takem razpletu razvoja ni bilo več mesta za slovensko posebnost organiziranja delavskega razreda, in Delavska enotnost je bila vključena v enotne jugoslovanske sindikate.

Med narodnoosvobodilnim bojem je potekala predvsem politična revolucija. Z nastankom in razvojem ljudske oblasti, že od leta 1941, predvsem pa s prvim in drugim zasedanjem Avnoja je oblast prehajala v roke ljudstva, predvsem v roke njegove delavske avantgarde. Socialnih ukrepov, zaplemb, razlastitev, ki bi spremljali politično revolucijo, je bilo med narodnoosvobodilnim bojem malo oziroma so bile količinsko omejene. Znanih je nekaj zakonskih ukrepov o zaplembi in razlastitvi premoženja okupatorjevih sodelavcev, narodnih izdajalcev in državljanov okupatorskih držav, ki so jih sprejemali organi ljudske oblasti. Najznačilnejši med temi ukrepi je odlok, ki ga je aprila 1942 izdal organ slovenske ljudske oblasti in je uzakonil razlastitev tujih veleposestnikov oziroma tistih, ki so sodelovali z okupatorjem.

Dve leti kasneje so sprejeli odlok o ustanovitvi komisije za upravo razlašćene oziroma narodne imovine (KUNI), ki je bila ustanovljena z namenom, da upravlja z razlašćeno imovino; bila je zametek državne, socialistične lastnine nad proizvodjalnimi sredstvi. Za proces spreminjanja družbenoekonomskih odnosov med narodnoosvobodilnim bojem je zlasti značilen in pomemben odlok predsedstva Avnoja iz novembra 1944 o prehodu sovražnikove imovine v državno lastnino. Ta odlok pomeni prvi zakoniti temelj novih družbenoekonomskih odnosov, sprejet od tedaj najvišjega zakonodajnega organa nove Jugoslavije.

Zmagoviti delavski razred je socialistično revolucijo na družbenoekonomskem področju v celoti izvedel šele po vojni, v prvem obdobju, ki je sledilo oboroženi fazi revolucije.

Dejstvo, da je oblast prešla v roke tako imenovanih »plebejskih sil«, je narekovalo spreminjanje družbenoekonomske strukture in odnosov v jugoslovanski družbi in državi. Prav ta proces označuje razvojno stopnjo prvega razdobja jugoslovanske družbe po osvoboditvi. To je bila faza ekonomske revolucije, ki je potekala v obdobju obnove. Zanj je bil na eni strani značilen delovni polet ljudskih množic, ki se je manifestiral v udarništvu, delovnih tekmovanjih itd., vse z namenom čim hitreje obnoviti in odpraviti razdejanje vojne. Na drugi strani pa je bila v tem obdobju značilna ofenziva na ključne kapitalistične pozicije, to je na ekonomske temelje politično premaganih družbenih sil. To je bil proces ekspropriacije ekspropriatorjev, ki pa je v tem obdobju potekal še vedno v okviru tako imenovane »patriotične nacionalizacije«. Ta način spreminjanja družbenoekonomskih odnosov je bil značilen za razlaščenje v jugoslovanski revoluciji v vsem obdobju vojne in v tem prvem povojnem času. Temeljlil je na dejstvu, da sta imeli narodna izdaja in sodelovanje z okupatorjem predvsem razredne vzroke, to je strah pred socializacijo. Spreminjanje družbenoekonomskih odnosov je potekalo preko zaplembe premoženja (konfiskacije) narodnih izdajalcev ne glede na njihovo razredno pripadnost, in to na zakonski osnovi. Tako zastavljen proces spreminjanja družbenoekonomske strukture in odnosov je v bistvu potekal po postopnih reformah že med narodnoosvobodilnim bojem, ta ni imel poudarjenega programa socializacije družbenoekonomskih odnosov, in tudi po osvoboditvi. Nastajal je državni sektor gospodarstva kot ekonomska osnova ljudske oblasti. Do konca obdobja obnove je državni sektor zajel skoraj vso industrijo, zlasti ekonomsko pomembnejšo, banke, veletrgovino, torej vse, kjer je bil skoncentriran velik kapital. Država je postala v bistvu največji imetnik kapitala, ljudska oblast pa je s tem dejansko dobila značaj diktature proletariata.

V tem obdobju, označimo ga lahko tudi kot vmesno do vzpostavitve pravih socialističnih družbenih odnosov in kot zgodnji etatizem, gospodarstvo še ni imelo značaja

in oblik čistega socialističnega tipa, kajti ostanki kapitalističnih oblik in načina upravljanja gospodarskega življenja so bili še močni. S krepitvijo državnega sektorja je ljudska država namreč prevzemala položaj v gospodarskem življenju, kakršnega so imeli do tedaj razlašeni lastniki kapitala, pa tudi oblike gospodarskega delovanja, znane v prejšnjem obdobju, so ostale še v dobršni meri nespremenjene vse do druge polovice leta 1946. Glede na to se položaj delavskega razreda, zaposlenih delavcev in nameščencev v primerjavi s predvojnimi stanjem ni mogel bistveno spremeniti v družbenoekonomskem oziroma razrednem smislu. Delavski razred v tem obdobju namreč ni spremenil svojega splošnega družbenega položaja, svojega mesta v sistemu proizvodnje, svojega odnosa do proizvodjalnih sredstev in svoje vloge v družbeni organizaciji dela niti v načinu delitve presežne vrednosti. Seveda pa se je spremenila socialna politika države do delavskega razreda. To je bila posledica spremembe politične oblasti, na čelu katere sta bila delavski razred in njegova avantgarda. Rešena oziroma izboljšana je bila vrsta odnosov, ki so bistveno zadevala socialna vprašanja delavskega razreda, na primer urejanje delovnih odnosov, pravica do letnega dopusta, vprašanje zaščite pri delu, vprašanje odpuštnice z dela itd.

Čeprav delavski razred v Jugoslaviji s prevzemom politične oblasti ni bistveno spremenil svojega družbenoekonomskega položaja in vloge, pa je prav zaradi sprememb na političnem in ekonomskem področju postal njegov položaj drugačen od »klasičnega« položaja delavskega razreda. Politična oblast, ki je bila v rokah ljudskih množic in delavskega razreda, je zato morala delovati v dobro delavstva in izpolnjevati vse tiste zahteve s področja socialne politike in delavske zakonodaje, ki jih prejšnja buržoazna oblast ni hotela oziroma niti ni mogla izpolniti zaradi svojega razrednega bistva. Delavski razred pa tudi ni mogel več nastopati v boju za svoje socialno stanje na »klasičen« način, saj je glavni delodajalec postala država, katere oblast je temeljila na delavskemu razredu. Odnos med državo in delavskim razredom je zato bil lahko le tvoren. »Ostanke stare miselnosti, kar se države tiče, je treba do kraja izkoreniniti,« je Kidrič prepričeval delavske zastopnike avgusta 1945. Položaj in vloga delavca v in-

dustriji je primerjal s položajem kmetov, ki pridelujejo na svoji zemlji in je vse, kar pride lajejo več, le v njihovo korist. »Vse, kar bi delavec več produciral, gre za utrjevanje našega položaja,« so bile Kidričeve besede o položaju in vlogi delavskega razreda v Jugoslaviji, potem ko je bila izvršena sprememba nosilcev politične oblasti.

Položaj, ki si ga je delavski razred priboril v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji v političnem smislu je narekoval tudi spreminjanje družbenega vrednotenja delavca in dela, ki je dobilo novo vsebino in položaj. Delo je bilo označeno kot temelj ljudske oblasti in vir ljudske blaginje, zato je »delo, dviganje njegove produktivnosti osnovna dolžnost in pravica, osnovni moralni zakon, čast in ponos slehernega državljana. Zato je država dolžna nuditi delu vso socialno zaščito,« je bilo zapisano v temeljnih točkah Osvobodilne fronte, sprejetih na prvem kongresu julija 1945. V obdobju obnove se je razvil pravi »kult« dela, zlasti fizičnega, ki se je izražal skozi udarništvo vseh slojev prebivalstva, ki so sodelovali pri odpravljanju posledic vojne.

V novi Jugoslaviji sta torej dobila tako delavski razred kot delo novo vlogo in nov položaj, ki ga je mogoče izraziti z geslom: »Delu čast in oblast.« To načelo je bilo zapisano tudi v ustavi kot najvišjem pravnem aktu, ki je uzakonil pridobitve revolucije. Ustava je obravnavala delo kot častno dolžnost: »Vsak državljan je dolžan delati po svojih sposobnostih; kdor skupnosti ne daje, tudi ne more od nje sprejemati.« (32. člen) Z ustavo je bilo uzakonjeno tudi načelo zaščite mezdnege dela. Zaščita, ki jo je po ustavi dala država osebam v meznem delovnem odnosu, je temeljila: na zagotavljanju pravice združevanja, torej pravice do strokovnega, sindikalnega organiziranja in delovanja, omejevanja delovnika – uzakonjen osemurni delavnik, zagotavljanju plačanega letnega dopusta (najmanj štirinajst dni v koledarskem letu), na socialnem zavarovanju, nadziranju delovnih pogojev in skrbi za stanovanjske razmere. V ustavi je bilo zagotovljeno, da »z gospodarskimi in drugimi ukrepi podpira država delovno ljudstvo, da se združuje in organizira za obrambo pred gospodarskim izkoriščanjem«. (20. člen) Ustava je razglasila tudi enakovrednost moškega in ženskega dela, kar je do tedaj ustavno opredelila le tako imenovana »stalinska« ustava v Sovjetski zvezi.

Ustavna načela o delu so izražala predvsem, kaj je delavski razred z revolucijo dosegel pri spremembi svojih socialnih razmer v primerjavi s predvojnimi stanjem, manj pa kažejo na spremembe njegovega družbenoekonomskega položaja v obdobju takoj po vojni.

Sindikalno se je delavski razred v Jugoslaviji organiziral že januarja 1945, ko je bilo po mnenju partijskega vodstva treba obnoviti delovanje delavstva prek njegove politično-ekonomske organizacije, predvsem zaradi potreb, ki jih je pred ljudsko oblast postavljala obnova. Sindikalno organiziranemu delavstvu je bila torej namenjena prvenstvena vloga nosilca obnove in organizatorja proizvodnje v vseh podjetjih, še zlasti tistih, ki so postala državna na podlagi zaplembe.

Na ustanovni konferenci enotnih sindikatov so bile postavljene zahteve po pravični socialni zakonodaji in uzakonitvi osemurnega delavnika, po plačanem letnem dopustu, zaščiti materinstva itd., medtem ko naj bi bila prvenstvena naloga sindikatov skrb za materialno in socialno varnost delavskega razreda, tako delavcev kot nameščencev. Sindikati oziroma v sindikatih organizirani delavski razred naj bi prevzel tudi vidno vlogo pri organiziranju proizvodnje in upravljanju podjetij, predvsem pri kontroli proizvodnje. Preko sindikata naj bi delavski razred torej dobil možnost vplivati na ekonomsko življenje, podobno kot naj bi imel vpliv preko enotne ljudske fronte na politično.

Z ustanovitvijo enotnih sindikatov Jugoslavije je bila prvič v zgodovini jugoslovanskega delavskega gibanja ustvarjena organizacijska in politična enotnost delavskega razreda v Jugoslaviji, ne glede na nacionalne in predvojne ideološke razlike, dosežena pa je bila tudi načelna organizacijska izenačitev delavcev in nameščencev, to je enotnost in enakopravnost fizičnega in drugega dela. To pa je bila le organizacijska enotnost v okviru sindikalne organiziranosti, medtem ko je bilo v plačilni politiki delo delavcev v proizvodnji in nameščencev različno plačevano.

Vodstvo sindikata je bilo mnenja, da mora organizirani delavski razred za uspešno obnovo industrijske proizvodnje dobiti tudi večjo vlogo pri organizaciji in upravljanju podjetij oziroma da mora imeti tudi neposrednejši vpliv na gospodarsko življenje

nasplah. V skladu s tem je bil na zahtevo sindikatov pripravljen zakon o delavskih zaupnikih, ki ga je sprejelo predsedstvo Avnoja že julija 1945. Namen oživitve te institucije delavskega razreda, ki je imela pred vojno predvsem posredovalno funkcijo med delodajalcem in delavci, je bil vzpostavitvi aktivnih dejavnikov za sodelovanje med delovnimi ljudmi na eni strani ter podjetjem oziroma njegovo upravo kot neposrednim delodajalcem v imenu državne, ljudske oblasti na drugi. Naloge in vloge delavskih zaupnikov, ki so bili voljeni v vseh privatnih, zadržnih in državnih proizvodnih podjetjih, kasneje pa tudi v drugih, v katerih je bilo zaposlenih najmanj pet delavcev in nameščencev, so bile različno razumljene. Na eni strani so v sindikatih želeli, da bi delavski razred oziroma zaposleni v kakem podjetju imeli preko delavskih zaupnikov možnost vplivati na organizacijo in upravljanje tega podjetja, na drugi pa je bilo nasprotujoče stališče predsednika ključnega organa državne oblasti, ki je skrbel in usmerjal celotno gospodarsko življenje-gospodarskega sveta.

V razpravi ob sprejemanju zakona o delavskih zaupnikih je bilo tako dejansko poudarjeno vprašanje razmerja med delavskim razredom, njegovo vlogo in nalogami na družbenoekonomskem področju in interesi istega delavskega razreda kot temeljnega nosilca politične oblasti. Glavna točka razhajanja v razpravljanju o nalogah delavskih zaupnikov je bilo vprašanje njihove pravice do kontrole nad proizvodnjo. Sindikati so v svojem predlogu zahtevali, da morajo imeti delavski zaupniki možnost sodelovati pri izdelavi in izvajanju proizvodnih načrtov ter tudi kontrole nad upravo podjetja, če le-ta izpolnjuje vse naloge, ki jih ji je nalagala državna oblast. Po tem predlogu naj bi delavski zaupniki kot voljeni predstavniki delavcev in nameščencev kakega podjetja sodelovali posredno pri vodenju podjetja. Temu je nasprotoval predsednik Gospodarskega sveta, saj naj bi po njegovem mnenju, to pa je nato v razpravi prevladalo, bila naloga delavskih zaupnikov predvsem pri urejanju zadev s socialnega področja, tarifne politike in sklepanje kolektivnih pogodb, določanja norm, socialne zaščitne politike, medtem ko bi na gospodarskem področju skrbeli predvsem za delovno disciplino, izboljšanje delovne storilnosti, spodbujanje racionalizatorstva,

udarnišstva in delovnih tekmovanj. Zakon o delavskih zaupnikih je že oktobra istega leta doživel spremembo prav v zvezi z nalogami in vlogo delavskih zaupnikov (in sicer na predlog ministra za socialno politiko Demokratične federativne Jugoslavije), vendar pa je njihova vloga ostala še vedno predvsem posredovalna. S temi spremembami so delavski zaupniki dobili nekaj več možnosti za sodelovanje pri kontroli proizvodnje ter pri sprejemanju ali odpuščanju zaposlenih, vendar to njihovih pristojnosti ni bistveno povečalo in spremenilo njihovega pomena za vlogo in položaj delavskega razreda, vseh zaposlenih, na področju družbenoekonomskih odnosov.

Spremembe v zakonu o delavskih zaupnikih so bile po mnenju njegovega predlagatelja, ministra za socialno politiko, »zakonska pravica delavcev, ki z vsemi svojimi silami sodelujejo v obnovi«. Onemogočanje sodelovanja delavskih zaupnikov pri kontroli proizvodnje bi po njegovem mnenju pomenilo izkazovanje nezaupanja delodajalcev, to pa je v veliko primerih že bila država, do delavskega razreda. Svoj predlog je utemeljeval s tem, da je pravica delavcev, da se zanimajo za delo in organizacijo podjetja, posledica njihove nove patriotske zavesti.

Delavski zaupniki so torej imeli funkcijo posredne »delavske kontrole«, vendar le v mejah posredovalnih pristojnosti do uprave podjetij oziroma do organov ljudske oblasti, medtem ko možnosti sodelovati neposredno pri upravljanju niso imeli. V praksi je sicer prihajalo do tega, da so delavski zaupniki ali sindikalni funkcionarji »zagospodarili« v podjetju, kar pa je bilo ocenjeno kot politično negativen pojav. To je bil pojav tako imenovanega »sindikalnega avantgardizma« in je predstavljal določeno obliko »dvovladja« med upravo podjetja in sindikatom oziroma delavskimi zaupniki, ki so se vmeševali v delovanje uprave na povsem organizacijsko-tehničnem področju delovanja podjetja. Drugi negativen pojav v delovanju sindikatov in delavskih zaupnikov pa je bil »ekonomizem«; šlo je za tradicionalno razumevanje odnosa med delodajalcem in delojemalcem in temu je bilo prilagojeno tudi razumevanje »tradicionalnega« boja za višje mezde, ne glede na nove odnose v političnem in tudi ekonomskem življenju.

S krepitvijo države in večanjem njene vloge v gospodarstvu ter s krepitvijo vloge in odgovornosti direktorjev kot predstavnikov državne oblasti v podjetju, to je s sistemom »jedinanačelija«, znanim v Sovjetski zvezi, so bili ti odkloni v delovanju sindikalnih funkcionarjev in delavskih zaupnikov v podjetjih preseženi. Vloga in mesto delavskih zaupnikov sta z uvedbo planskega gospodarstva in načinom upravljanja v njem enostavno »odmrlla«, saj niso bili več voljeni. Edine volitve delavskih zaupnikov so bile namreč le v začetku leta 1946, ko so bili izvoljeni za leto dni.

Vprašanja, ki so se porajala v zvezi z delavskimi zaupniki, njihovim položajem in vlogo v družbenoekonomskem življenju predvsem na področju proizvodnje, so lahko v mnogočem kazalec pri obravnavanju vloge in položaja delavskega razreda v pogojih graditve socialističnih družbenoekonomskih odnosov v obdobju »zgodnjega etatizma«, od osvoboditve pa do prehoda na petletni gospodarski načrt, ko je bila v Jugoslaviji graditev socializma tudi uradno razglašena. Tedaj je vloga delavskih zaupnikov, predstavnikov delavcev v podjetju, preprosto postala odveč. Drugo vprašanje pa je, koliko je inštitucija delavskih zaupnikov, kakršna je bila vzpostavljena po vojni, le oživitev njihove predvojne vloge ali pa je v njih mogoče zaznati tudi kake vplive tradicije delavske kontrole, znane iz prvih let po oktobrski revoluciji v Sovjetski zvezi. Družbeni pogoji delovanja delavske kontrole v Sovjetski zvezi po oktobru in delavskih zaupnikov v Jugoslaviji takoj po vojni so bili podobni. V obeh primerih je šlo za gradnjo socialističnih družbenih odnosov na ekonomskem področju in v obeh primerih sta bili instituciji predstavnikov delavskega razreda, ki so delovali v interesu svojega razreda, odpravljene s krepitvijo vloge države. V vlogi, položaju in nalogah delavskih zaupnikov, kakršno so imeli ti v fazi zgodnjega etatizma, se odčituje odnos med delavskim razredom in državo takoj po iz-

vršeni revoluciji v Jugoslaviji. Razprava o vlogi in položaju delavskih zaupnikov, ki se je vodila ob sprejemanju zakona o predsedstvu Avnoja oziroma v začasni ljudski skupščini Demokratične federativne Jugoslavije, je po svoje predstavljala »klasičen« spopad med delavskim razredom kot najemno delovno silo in delodajalcem. Na eni strani so stali sindikati kot predstavnik delavskega razreda, na drugi pa predstavnik državne oblasti, država, ki je nastopala v vlogi največjega delodajalca. S petletko, ko se začne obdobje razvitejšega etatizma in centralizma, je sindikat postajal vedno bolj dodatna organizacija državnega aparata v gospodarstvu, s čimer je bilo konec tudi tega ostanka »razrednega« boja delavskega razreda, ki se je izražal skozi mesto delavskih zaupnikov. S tem pa je konec tudi zametkov delavskega soodločanja in upravljanja v sferi družbenoekonomskih odnosov, kar se je nekaj let kasneje izkristaliziralo v kvalitativno višjo ravno kot delavsko samoupravljanje, torej kot predvsem družbenoekonomski odnos med delavskim razredom in državo.

V tem obdobju razvoja novih družbenih odnosov je bil torej na področju urejanja socialno-materialnega položaja delavstva in delavske zakonodaje storjen velik korak naprej, saj so bile zakonsko zagotovljene pravice, za katere se je moral delavski razred boriti v vsem predvojnem obdobju. Družbenoekonomski položaj delavskega razreda pa je ostajal še nadalje nespremenjen, saj je delavec še vedno bil v položaju najemne delovne sile, brez možnosti za sodelovanje ali vplivanje na ekonomski proces oziroma za odločanje o celotni reprodukcijijski verigi, od proizvodnje do potrošnje. To se je v načelu spremenilo šele konec tega obdobja administrativnega socializma, z uzakonitvijo delavskega samoupravljanja kot družbenoekonomskega odnosa in z njegovim nadaljnjim razvijanjem od začetka petdesetih let.

PRISPEVKI K RAZISKAVI NARODNOOSVOBODILNEGA GIBANJA V LJUBLJANI V ZADNJEM LETU OKUPACIJE

V 12. številki Borca, letnik 1985, ki je posvečena spominu ljubljanskih aktivistov Osvobodilne fronte in komunistične partije, ubitih pred štiridesetimi leti, 4. maja 1945 na Turjaku, je v zaključku spremne besede Ade Dequal-Krivic napisano poleg drugega: »... da je čas za objektivno in znanstveno preučevanje in ovrednotenje tudi tega obdobja ljubljanske ilegale ...«, da »... bo zdaj objavljeno gradivo resen prispevek in spodbuda za strokovno analizo teh dogodkov izpred štirideset let«.

Predvsem bi radi povedali, da pozdravljamo to počastitev, saj so bili med ubitimi tudi tovariši, ki so bili aktivisti ves čas narodnoosvobodilnega boja, in tudi takšni, ki so v zadnjem letu vojne tvorili jedro herojskega boja Ljubljane, ter z žrtvovanjem svojih življenj dopolnili vrsto med nemško okupacijo ubitih dragocenih frontnih in partijskih aktivistov. Nedvomno so ta pričevanja opomin, da ne smemo pozabiti niti zagrizenega, fanatičnega sovraštva do konca zaslepljenih narodnih izdajalcev in ubijalcev niti poslednjega bojevanja nekaj stotin njihovih žrtev v mučilnicah ljubljanskih zaporov. Tudi ta pričevanja še po štiridesetih letih izpričujejo neuničljivo množičnost Osvobodilne fronte v Ljubljani, ki je še v zadnjem letu vojne zmogla tolikšno številčnost in moč.

Oglašamo pa se predvsem zaradi tega, ker je v objavljenem gradivu vendarle preveč poudarjeno nakazovanje, da je bila Leopoldina Mekina-Neža-Mimi (v dokumentih tudi Bogo) edini krivec, ki je vse izdala oziroma bila že pred zajetjem postojanke Osvobodilne fronte (obveščevalne službe OF) v Kraljevi vili v gestapovski službi.

Tak način ocenjevanja vdora v organizacijo januarja in februarja 1945 in njenih vzrokov je za takratne jetnike, glede na to, kaj vse so doživljali v zaporih, kakor tudi za tiste, ki so se v globoki ilegali izognili zaporu, povsem razumljiv. Take ocene so se tudi vseh štirideset let večkrat pojavljale v nekaterih ne dovolj poglobljenih delih zgodovinskega značaja, pa vendar so bili že v prvih povojnih letih, kljub pomanjkljivim preiskavam, ugotovljeni tudi drugi krivci in nekateri od njih za svoje početje kaznovani oziroma obsojeni.

S takšno razlago smo se ponovno srečali konec leta 1984 v scenariju za jubilejno razstavo Ljubljana v letu 1945, ki je bil predložen sosvetu oddelka NOB pri Mestnem muzeju Ljubljane. Kot člani tega sosveta in kot nekdanji vodilni aktivisti Osvobodilne fronte v Ljubljani smo se udeležili razprave o tem scenariju. Z nekaterimi sodbami oziroma opisi dogajanj v zadnjih mesecih vojne in narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani se nismo v celoti strinjali. Menili pa smo, da je za osvetlitev dogajanj v začetku leta 1945 v Ljubljani poleg mnogih znanih ustnih in pisnih pričevanj aktivistov Osvobodilne fronte v Ljubljani in zapisnika zaslišanja Leopoldine Mekina-Mimi (edinega v vseh arhivih narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani) nujno treba zbrati in preučiti tudi druge dosegljive dokumente. Zato smo se tudi podpisani odločili, da bomo skušali zbrati oziroma evidentirati čimveč, v slovenskih arhivih raztresenih dokumentov, jih preučiti, da bi s tem dali tudi svoj prispevek k strokovnemu raziskovanju dogajanj v času nemške okupacije v Ljubljani, vključujoč tudi številne, prav tako neraziskane, precej množične »provale«, ki so se vrstile že vse leto 1944.

Iskanje raztresenih in neurejenih dokumentov je trajalo nekaj mesecev, vendar ne mislimo, da smo, čeprav zbrano gradivo obsega več sto tipkanih strani, evidentirali vse.

Viri, ki so nam bili dostopni in smo jih preučili, so:

1. Poročilo uprave policije v Ljubljani – politični oddelek: Poročilo o razkritju OF in KP v Ljubljani na podlagi zasliševanja »Boge« in pri njej najdenega materiala (11. april 1945 – 109 strani).

2. Zaslišanje Leopoldine Mekina z njenim podpisom in podpisom referenta (Nace Čretnik), (21. februarja 1945 – 71 strani); aretirana je bila **27. januarja 1945**.

3. Zapisnik o zaslišanju Ivana Ercega, sestavljen na upravi policije v Ljubljani, 22. januarja 1945; aretiran je bil **6. januarja 1945**.

4. Zapisnik o zaslišanju Nade Dolenc, zaključen 24. in 26. februarja 1945, s prilogami: rekonstrukcija mreže obveščevalne službe v Ljubljani in spisek ljubljanskih aktivistov; aretirana je bila **23. januarja 1945**.

5. Zapisniki o zaslišanju Mare Kralj z dne 22. februarja 1945 in nekaterih drugih takrat zaprtih aktivistov in aktivistk.

6. Posamezni deli povojnih zaslišanj oziroma izjave nekaterih zaprtih okupatorjev in njihovih sodelavcev organom UDB za LR Slovenijo, v zelo neurejenem stanju, leto 1948.

7. Povojno zaslišanje v nadaljevanjih (januar in februar 1951) Ivana Ercega na UDB za LR Slovenijo.

8. Povojna zaslišanja nekaterih aktivistov Osvobodilne fronte v letih 1945 in 1946, prav tam.

9. Dokumentacija kontrolne komisije centralnega komiteja KP Slovenije iz let 1945 in 1946.

10. Anketni listi z življenjepisi pomembnejših aktivistov Osvobodilne fronte, ki so bili člani komunistične partije že med vojno ali so postali v prvih letih po vojni.

Pripominjamo, da o Nedi Geržinič nismo dobili nobenega drugega gradiva razen navedenega poročila uprave policije v Ljubljani.

Rezultat naših prizadevanj so evidentirani navedeni dokumenti, ki se nahajajo v raznih arhivih v Ljubljani, napisana in podpisana Pojasnila k provali januarja in februarja 1945 v Ljubljani, ki smo jih poslali Zgodovinskemu arhivu centralnega komiteja ZK Slovenije, Arhivu RSNZ, Arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in Mestnemu muzeju Ljubljana, Oddelek ljudske revolucije, to je arhivom, ki po našem vedenju hranijo posamezna gradiva o provalah v letih 1944 in 1945 v Ljubljani ter spremno pismo, v katerem predlagamo, da se ta Pojasnila vključi v dokumentacijo o provalah leta 1944 in 1945 v pomoč bodočim raziskovalcem tega obdobja.

Hkrati smo dali tem arhivom pobudo, naj to dokumentacijo še naprej pospešeno izpolnjujejo in čimprej uredijo, da bo uporabnejša.

Ker smatramo, da je naša Pojasnila treba in možno uporabljati v povezavi z naštetimi dokumenti, da je to naloga, ki čaka strokovnjake, pa tudi zaradi imen nekaterih oseb, ki še živijo oziroma njihovih potomcev, ne nameravamo svojih Pojasnil objavljati oziroma posredovati javnosti ločeno od dokumentacije. Menimo le, da so z zbrano dokumentacijo, s pobudo, naj se arhive še dopolnjuje, pa tudi z našimi Pojasnili, ustvarjene možnosti za čim objektivnejše raziskave.

Med našim delom, ki je trajalo od decembra 1984 do oktobra 1985 (ko smo podpisana Pojasnila odposlali), smo sredi leta 1985 želeli vključiti v ta prizadevanja tudi Helo Skulj, edino še živečo članico ljubljanskega vodstva Osvobodilne fronte v letu 1944 in 1945, ki je v ilegali vztrajala do osvoboditve, ji izročili osnutek Pojasnil in jo povabili, da bi tudi ona s svojimi pripombami, opozorili ali dopolnitvami prispevala k večji kakovosti Pojasnil. Po daljšem premišljanju je v razgovoru z Miro Svetina-Vlasto rekla, da ne more prispevati nič, ne ustno ne pisno, ker je bilo vse dogajanje veliko bolj zapleteno in bolj grozljivo, kot si predstavljamo ter da je vse to stvar posebne strokovne skupine, ki bi jo bilo treba angažirati, ne da bi omenila, da že sodeluje pri pripravi gradiva, objavljenega v 12. številki Borca.

Ker tudi objavljeni prispevki v 12. številki Borca ponavljajo obtožbe Mekinove kot edinega krivca za provalo, opozarjamo bralce Borca, oziroma širšo javnost, predvsem pa zainteresirane ljubljanske medvojnje aktiviste na delo Karla Forteja Nič več strogo zaupno I in II, Partizanska knjiga 1978, ki je med viri navedeno tudi v 12. številki Borca. Karel Forte v svojih dveh knjigah, ki obsegata preko 1000 strani, na podlagi obravnavanega dokumentarnega gradiva (knjig, arhivov in časopisnih člankov, ki jih navaja na koncu 2. knjige) obdeluje nacistične obveščevalne službe in njihovo dejavnost pri nas. Njegova dognanja v poglavju Veliki vdor nemških obveščevalnih služb v organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani decembra 1944. leta so v bistvenih točkah podobna tistim, ki smo jih zapisali v Pojasnila.

Delo Karla Forteja je izšlo že leta 1978; s tem so bila tudi njegova dognanja o Ljubljani, ki so pomemben prispevek k objektivnejši sodbi, že takrat dostopna javnosti in tudi raziskovalcem in piscem o narodnoosvobodilnem boju v Ljubljani in ker je knjiga razprodana, uredništvu Borca predlagamo, da to poglavje ponatisne (Karel Forte: Nič več strogo zaupno II, str. 551–556).

Ljubljana, 23. januarja 1986

Mira Svetina-Vlasta
Lidija Šentjunc
Ivo Svetina

Karel Forte: *Veliki vdor nemških obveščevalnih služb v organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani decembra 1944. leta*

»Po vsem tem pa seveda ni mogoče trditi,« je zapisala Mira Svetina-Vlasta,¹⁶⁹ »da v ljubljanski OF predvsem v letu 1944 ni bilo hudih kriz in da obseg in kvaliteta njenega delovanja nista postopoma upadala. Čedalje več je bilo novih premalo izkušenih aktivistov, ki jim je bilo treba zaupati zelo odgovorne in zaupne naloge . . . Preizkušnje, ki so jih morali prestati mladi, še premalo poučeni kadri, so bile za marsikoga pretežke: razen tega so se prav ti kadri morali srečati z najhujšim zločinskim početjem gestapa in domačih izdajalcev pred njihovim naglo se bližajočim koncem. V boju proti temu je bilo vodstvo KP in OF skoro brez moči. Edino, kar je bilo mogoče storiti ob takih »provalah«, je bilo to, da se je kar največ ljudi še pravi čas umaknilo v globoko ilegalno in da so čimprej odšli in partizane. Preden je bilo mogoče na novo vključenim aktivistom kaj več povedati o obnašanju in ravnanju v zaporih, so bili navadno že za zapahi.«

Po italijanski kapitulaciji, posebej pa v letu 1944, so na organizacije narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani pritisnile agenture vseh nemških tajnih služb, gestapa, abvera, SD iz oporišč in ustanov v Ljubljani, z Gorenjske, Koroške in Štajerske. Ob teh so se pojavile že tudi agenture tajnih služb zahodnih zaveznikov, prav tako pa je nadaljevala svoje krvavo delo Hacinova politična policija. Gestapo in Hacinovi policaji so »operirali« predvsem v zaporih.

»Domobranci so sistematično izpopolnjevali sezname ljudi,« še piše Svetinova¹⁷⁰, »za katere so menili, da bi jim utegnili biti kakorkoli nevarni. Kakor hitro pa so notranji in zunanjepolični in vojaški dogodki čedalje grozljiveje udarjali v njihovo zavest, so začeli kar se da hitro pobirati ljudi po seznamih, da bi se jih pravočasno znebili.«

V vsem 1944. letu so se vrstili vdori v organizacije Osvobodilne fronte. Ob teh vdorih pa sta gestapo in slovenska politična policija med jetniki, ki so klonili v zaporu, pridobivali tudi svoje nove sodelavce. Čeprav pripisujejo mnogi zasluge za največji vdor v decembru 1944 in v januarju 1945 ljubljanskemu gestapu, temu ni bilo tako.

»Gestapu in drugim nemškim službam ter domačim izdajalcem,«¹⁷¹ piše Svetinova, »je v tem primeru še bolj uspelo zasejati med zapornike in prebivalstvo mesebojno nezaupanje in vsesplošno sumničenje. Uspelo jim je toliko bolj, ker je pod pritiskom zasliševalnih postopkov začela priznavati svoje delovanje, zveze itd. tudi okrožna aktivistka OF Leopoldina Mekina-Mimi, ki so jo zaporniki v splošnem preplahu razglasili za gestapovko, ki naj bi že pred aretacijo sodelovala s policijo in ki so jo razrinkavali kot izdajalko še tudi po njeni smrti; ubita je bila hkrati z že naštetimi žrtvami na Turjaku 4. maja 1945. Bržčas je bil tudi ta vdor rezultat dolgoletnega prizadevanja agentov gestapa in sorodnih nemških služb, obračun sovražnikov z vsemi, o katerih so že kdajkoli prej na razne načine kaj zvedeli, obračun zveri pred poginom in ne le posledica slabosti enega samega človeka. Stvari

¹⁶⁹ Mira Svetina-Vlasta: Partija in OF v letih 1943 do 1945 – Ljubljana v ilegali, IV. Do zloma okupatorjev, Ljubljana, 1970.

¹⁷⁰ Prav tam.

¹⁷¹ Prav tam.

pa so ostale po vojni neraziskane in nedognane, dokazov ni – ne takih ne drugačnih. Takratni sodelavci Mekinove zatrjujejo, da niti prej niti v zaporu ni posredovala policiji tistega, kar so najbolj iskali, namreč tistih »glav«, o katerih je že zdavnaj prej govoril Hacin s svojimi pajdaši, da jih bodo dobili v pest. To se ni nikoli zgodilo.«

Res je, da stvari ni bilo mogoče popolnoma raziskati, kakor je tudi res, da so predvsem domobranski in nemški agenti razširjali vesti, da je vdor »posledica sodelovanja Mekinove z gestapom še pred njeno aretacijo«.

Belogardistični emigranti to še danes ponavljajo v svojih glasilih. Še pred kratkim je eden Hacinovih rabljev v politični policiji v članku »Noč v Šubičevi«¹⁷² med drugim zapisal:

»Sredi januarja je končno bila razbita mreža OF in v glavnem tudi KP na vsem področju Ljubljane in znotraj blokov. Morda bi prišlo še do širših odkritij, če ne bi Cene Kranjc in 'Ivo' pravočasno odšla prek bloka. Pa kljub vsemu je bila podoba delavnosti OF in KP precej popolna, ko se je Leopoldina Mekina odločila, da bo govorila na 'debelo' in še vse ostale nagovorila naj store enako, 'ker itak nima smisla tajiti, saj vse vedo'. Konkreten zaključek njenih izjav je bil ta, da je za varnost v Ljubljani še vedno premalo poskrbljeno. Potem ko je po Šivičevi liniji 'zgrmel' še dr. Kante in se je tresel 'kenguru' Vrečar, je postalo jasno, da je treba vso varnostno službo znotraj ljubljanskega policijskega zbora reorganizirati . . . Vse pa je treba urediti tako, da tega ne bi opazil Paul Duscha ali sicer Gustav Binder, ki je poleg vloge zveznega oficirja imel tudi prijateljske stike s Kidričem prek 'znane', zdaj že pokojne ljubljanske osebnosti . . .«

Pisec članka R. J. je še danes, več kot trideset let po končani vojni, dosleden protikomunistični borec. Noče se odreči velikemu »uspehu« in hoče še naprej po smernicah nacistične obveščevalne službe zakrivati že mrtvo agenturo abvera, zato meče krivdo za izdajo na Mekinovo in govori o povezavi Dusche z vodstvom OF.

Vdor v ljubljansko organizacijo je bil med drugim tudi rezultat akcij Müllerjevega agenta Vauhnik, prek tako imenovane angleške mreže. Vauhnik je ob aretacijah svojih sodelavcev v Ljubljani, Zagrebu in Trstu pobegnili v Švico. Po vojni so se ga Angleži odrekli in je umrl v siromaštvu v Argentini. Njegovi sodelavci v Ljubljani in Trstu so imeli dober vpogled v organizacijo OF. O Vauhnikovih zvezah pa je tudi ljubljanska VOS imela podatke, posebej o njegovih zvezah s celovškimi gestapovci. Nekaj podatkov o kurirskih kanalih organizacij Rdečega križa med Zagrebom in Ljubljano je imela tudi Vauhnikova zagrebška podružnica. Znano je, da je gestapo 11. septembra 1944 aretiral vse Žide in člane odbora Rdečega križa. Za vdor v židovsko organizacijo in njene zveze med Zagrebom in Ljubljano je poskrbel agent VI. oddelka KDS Maribor, trgovec iz Žalca Anton Hriberšek, ki je bil v tem času že tako pomemben, da je bil v neposredni zvezi z organi VI. uprave RSHA v Berlinu.

Drugi pomemben člen v verigi vdorov je bila brez dvoma likvidacija mreže angleške obveščevalne službe, ki jo je vodil predvojni policijski komisar v Mariboru Anič. Ta uspeh je dosegla nebenstelle (NEST) Ljubljana abverovega III. urada (kontrašpijonaža). Anič je bil predvojni sodelavec francoske in angleške obveščevalne službe. V času okupacije je delal v Ljubljani za Angleže. Hkrati se je povezal tudi s plavogardističnimi enotami v Ljubljani in je prek njihove obveščevalne službe dobival podatke o OF in partizanih. En del mreže je imel tudi v Zagrebu. Organi NEST Ljubljana so za svoje delo pridobili njegovega kurirja Vicka Dodiča, ki je vzdrževal zvezo med Ljubljano in Zagrebom. Povedal je vse. V Ljubljani so aretirali 25 ljudi. Anič je pred aretacijo pobegnil. Tudi v teh arhivih so Nemci dobili veliko podatkov o OF v Ljubljani.

Najbolj neposredno pa je nemška obveščevalna služba abver prodrla v organizacijo OF prek svojega sodelavca Verovška. (Omenili smo ga že v zvezi z dr. Webrom in Westnom iz Celja). Na Verovška se je namreč obrnil za prispevek za ljudsko posojilo blagajnik OF v Ljubljani Knez. Verovšek o tem ni obvestil samo organov abvera, ampak je poročal tudi svoji plavogardistični zvezi, profesorju Krošlju, ki je o tem obvestil politično policijo, slednja pa ljubljanski gestapo. Od oktobra do decembra so agenti gestapa in politične policije ugotavljali Knezove zveze in jih preverjali ter zapisovali njihova bivališča. K temu delu je bila pritegnjena vsa mreža gestapovskih zaupnikov. Še posebej pa je bil pri odkrivanju drugih zvez OF prizadeven del abverove agenture. Ko so s pomočjo Verovška aretirali

Kneza, ta ni mogel odkriti nič novega, ker je bila policiji in gestapu večina njegovih zvez že znana.

Potem se je krvnikom ponudil še nov izdajalec I. E. Po prvi noči, ko so ga tudi pretepli, je policijskemu zasliševalcu Petku obljubil sodelovanje v preiskavi in na prostosti. Zato je dobil boljšo hrano in boljše stanovanje. Sam je natipkal sto strani podatkov. Izdal je vrsto vodilnih aktivistov in aktivistk: B. D., D. N., G. A., K. M., K. M., G. A. in drugih. Po tej izdaji je 27. januarja 1945 padel v roke Nemcem tudi bunker v hiši Mare Kralj v Gerbičevi ulici 22, kjer so zaplenili del obveščevalnega arhiva ter aretirali okrožno aktivistko Leopoldino Mekina in Nedo Geržinič, ki je odgovarjala za obveščevalno službo. Sledila je aretacija prek 300 pripadnikov OF v Ljubljani. Izdan je bil tudi glavni zaupnik OF pri policiji dr. Vladimir Kante, ki so ga 9. februarja 1945 zaprli in 24. februarja na dvorišču zaporov prisilne delavnice obesili.

I. E. je po aretacijah vodilnih aktivistov pomagal ljubljanski policiji nekatere med njimi identificirati skozi line jetniških celic. Kasneje so ga pridobili, da bi sodeloval še pri nekaterih akcijah v Avstriji, vendar je konec vojne to preprečil.

Polijski zasliševalci in tudi gestapovska agentura so v zaporih in na terenu takoj razširili vest, da vodilni aktivisti izdajajo. Predvsem pa so razširili vest, da je Mekinova že prej delala za gestapo. Zato da so bile aretacije tako množične. Namen teh vesti je bil dvojen: demoralizirati in zlomiti pripornike, ker so mnoge aretirali samo na podlagi domobranskih seznamov brez vsakršnih drugih podatkov, in zakriti dejanske povzročitelje izdaje, agente abvera, gestapa, SD in politične policije, takšne, ki so zanje že delali in tudi takšne, ki so jih še nameravali pridobiti za izdajalsko delo.

Čeprav je Mekinova v svojem zaslišanju nekatere že ugotovljene podatke potrjevala, je vendarle popolnoma gotovo, da vdora v januarju 1945 v ljubljansko organizacijo ni povzročila ona. Ugotovljeno je tudi, da so jo soočili z nekaterimi, da bi priznala, da je bila z njimi povezana. Ker tega ni storila, so domobransko-gestapovski rablji prisilili takšnega pripornika, da jo je moral pretepati. Močno so jo bremenili tudi zapiski, ki so jih našli pri njej in posebej gradivo, najdeno v bunkerju.

Prav gotovo pa Mekinova ni izdala dr. Kanteta. Tega ni mogla storiti preprosto zato, ker zanj ni vedela. Dejansko ga je izdal S. Š., ki je po osvoboditvi za to tudi odgovarjal. Izdajalec se ni ustavil samo pri tem, pač pa je pristal, da bo za policijo in gestapo delal še naprej. Kot konfidenta so ga poslali v delovno taborišče pri Ribnici.

V preiskavi pred našimi organi je Paul Duscha na podlagi gradiva priznal, da je do glavnega vdora prišlo po izdaji abverovega agenta Verovška in kasneje I. E., ki so ga pridobili za sodelovanje, ter da je dr. Kanteta izdal S. Š. Ker je bil Kante med vodilnimi osebnostmi pri slovenski policiji, je Duscha moral poročilo predložiti komanderju na Bledu, vendar se je hotel tudi sam prepričati o resničnosti navedb glede sodelovanja Kanteta z OF. Zato je S. Š. sam zaslišal. Podatke o Kantetu mu je samo še potrdil. S. Š. bi moral biti poslan v koncentracijsko taborišče, politična policija pa je pri Duschi posredovala in svoj ugovor utemeljevala s tem, da S. Š. ni prijavil samo zadeve Kante, temveč da je dal tudi pomembne podatke o organizaciji OF v Ljubljani. Duscha je izpovedal, da je S. Š. tudi močno obremenjeval Leopoldino Mekino.

S. Š. so s pomočjo Dusche rešili koncentracijskega taborišča tako, da so ga uporabili kot zaupnika. Tudi pozneje se je, kakor kažejo podatki, na tem področju dobro obnesel.

Vse vodilne aktiviste so pobili. Nekaj so jih poslali v koncentracijska taborišča, od katerih se mnogi niso vrnili. Nekateri priporniki so pod pritiskom klonili in priznali delo za OF. Maloštevilni so izdali še druge. Vendar je ogromna večina vzdržala mučenja in danes lahko mirno pogleda vsakomur v oči.

JANEZ MESESNEL

Zasužnjena muza

Ob štiridesetletnici osvoboditve koncentracijskega taborišča Dachau so v Muzeju ljudske revolucije Slovenije priredili razstavo risb, ki so jih narisali naši interniranci od januarja 1944 do junija 1945. Devetinšestdeset risb nas popelje v svet, ki ga danes komaj še dojemamo, komaj še izrežemo iz spomina grozote najbolj množičnih in najbolj nečloveških eksperimentiranj z ljudmi, ki so se po pravilu – k sreči ne brez izjem – iztekla v izničenje in smrt. Deset slovenskih internirancev je temu duhovnemu in telesnemu nasilju kljubovalo na svoj način, z likovnim delovanjem, s kulturno mobilizatorično gesto, ki je že tolikokrat v zgodovini ponesla slovenskega duha in zavest iz najraznovrstnejših kriz.

Ernest Adamič in Vlasto Kopač sta risala taborišče še pred njegovo osvoboditvijo. Tvegala sta življenje, toda ohranila sta – posebej Vlasto Kopač, značilnosti Dachaua potomcem in zgodovini, saj Dachau danes tudi na zunaj ni niti približno več tak, kakršen je bil med vojno: Nemci so pohiteli, da bi čim bolj izbrisali ali vsaj omilili spomin na njihovo nekdanjo sramotno zločinsko dejavnost. Njima sta se pridružila še Božo Pengov in Bruno Vavpotič, ki sta med terorjem zabeležila vsaj nekaj posebnosti v grobih osnutkih in jih v tistih nekaj dneh po osvoboditvi izdelala v končni obliki. Drugi – Marjan Bohinc, Karel Jakob, Boris Kobe, Milan Lorbek, Vlado Tinta in France Uršič – pa so izkoristili prve dneve svobode, ko jim ni bilo treba trepetati za življenje.

Narisali so še zadnje podobe dachauskih grozot, predvsem pa poglede na posamezne značilne objekte v taborišču in nekaj panoram; ali pa, kot samouk Milan Lorbek, prvi miting v Dachauu po svobodi, in Boris Kobe, ki se je kot arhitekt in slikar lotil zahtevnejše naloge – izdelal je igralne karte za tarok z mnogimi značilnimi in pretresljivimi motivi taboriščnega življenja in trpljenja.

Tematsko zajemajo te risbe posamezne značilne in za jetnike neredko ubijajoče ponavljajoče se prizore s pogradov v barakah, scene z dela, z zborov, prihod novincev, odhod na »razsuševanje«, nove Transporte shujšanih jetnikov, taboriščna kaznovanja, samomor ob žici z električnim tokom, prevoze žrtev, delitev hrane, karanteno, organizacijo obleke, najrazličnejše objekte od zunaj in znotraj, žično ograjo s stražnimi stolpi, komandaturo, bolniški blok, kopalnico – plinsko celico, krematorij, širše zajete poglede na taborišče, portrete prijateljev in sotrpinov, mrliča, vselej nova trupla... Nešteto fotografskih in filmskih dokumentov o teh grozotah smo že videli, pa nas vedno znova zbudijo iz letargije in pozabljenja, ki smo si ga želeli, in vedno znova nas pretresejo z nedoumljivostjo pošastnega procesa množičnega in neredko rafiniranega uničevanja ljudi, kakršnega si normalna človeška domišljija nikoli ni mogla predstavljati. Te po formatih razmeroma majhne, nekatere spriču potrebe po skrivanju in pomanjkanja papirja prav drobne risbe pa posredujejo nekaj več kot suho

Razstavi risb iz Dachaua
ob rob,
Muzej ljudske revolucije
Slovenije 1984

objektivni fotografski posnetki. Posredujejo nam osebno doživetje vsega tega dogajanja in nehanja, še po štiridesetih letih prenašajo v naše doživljajsko polje vsa tista gluha, ubita razporeženja in vzdušja, z drobcenimi skritimi upanji in še pogostejšim velikim obupom – pa tudi z nekaj trme in upornosti, kljubovanja, ki je te risbe sploh priklicalo v resničnost. Vse to je doživeto in kot po nekem čudnem, le umetnosti danem čarobnem postopku prenaša to doživetje tudi v našo zavest.

Ob prevladujoči dokumentarnosti, ki je zagotovo vodila avtorje pri risanju – da se ne pozabi! – pa marsikatera teh risb vsebuje tudi čisto likovne vrednote. ob njih seveda lahko spoznavamo bolj ali manj nadarjene risarje, tudi bolj ali manj ali sploh ne šolane, in seveda njihove likovnoizpovedne ambicije, kjer so se pač pokazale. Ernest Adamič nas presune s svojim shujšanim likom v jetniškem avtoportretu, kot nekakem praliku za vse sotrpine iz tega zločinskega aparata. Njegov skrivni »študijski kotic« je kar žanrski oddih v vrsti teh dokumentarno naravnanih upodobitev. Vlasto Kopač je delal v knjigoveznici in je zato nekoliko laže prišel do papirja, čeprav z nič manjšim tveganjem; zato pa je njegov dachauski opus največji. Zajema portrete, značilne scene iz taborišča, s pogrado, z dela – skoraj vse tisto, kar smo našli kot tematiko razstave. Toda prav v množičnih scenah vidimo skrbno rabo prostora in pretehtanost kompozicije kot močno pomagalo

prepričljivosti (denimo, Na semenj v kopalnico ali Človeški semenj« ali Na zgornjem pogradu). Dvoje širših pogledov na Dachau je zajel Marjan Bohinc. Kažejo dobro obvladovanje perspektivno zajetega prostora in zanesljivo, čeprav skicozno razporeženjsko risbo. Karla Jakoba so očitno bolj zanimali podrobnosti v sliki – risbi in zato imamo na eni sami risbi mnogo značilnosti tega ambienta – čeprav že po osvoboditvi (Prizor iz taborišča). V takratni ustvarjalni fazi je Boris Kobe posvečal še izjemno pozornost svetlobi, tako je narisal nekaj izvrstnih in plastičnih portretov svojih sotrpinov – da ne pozabimo še enkrat omeniti njegovih kart za tarok, ki so svojevrstna mojstrovina tragike in obešenjaškega humora in spominjajo na davne severnorenesančne grafične zglede tedanjih martirijev in moralitet. Lorbekove risbe so delo samouka, vendar ne brez pretresljive dokumentarnosti, torej zvestobe vidnemu, kar včasih interpretira močno izrazno, včasih pa, kot pri Delitvi hrane, tudi humorno. Božo Pengov je s svojo eksaktno, včasih kiparsko senčeno risbo portretiral mrtve – mrtva telesa in mrtve obraze, v katerih so presunljivo izpovedno žive zgolj mrtve oči. Samo droben, prostorsko dobro zajet prizor iz ameriške bolnišnice predstavlja prispevek Vlada Tinte v najboljši luči – drugo je trše, povprečno. Dve risbi – Mrliča in Karantena predstavljata Franceta Uršiča kot izrazitega slikarja, saj je z mehčanimi tonskimi partijami in senčenji sugeriral barvo – predvsem pa topo, brezup-

no vzdušje in razpoloženje jetnikov. Bruno Vavpotič je s kredo in akvarelom ustvaril v svoji znani in zanesljivi upodabljaljski maniri majhno monografijo Dachau: od pogleda na taborišče mimo posameznih objektov in kupov trupel do krematorijske peči in »kopalnice s prhami« – plinske celice.

Dachauske risbe torej opozarjajo na svojo pomembnost tako z neprecenljivo dokumentarno vrednostjo kot z likovnimi kvaliteta. Ob njih se nam, upošteva je okoliščine nastanka in njihovo vrednost, seveda nujno zastavlja vprašanje, zakaj so bile doslej predstavljane bodisi le skupaj z drugimi taboriščnimi likovnimi izdelki, bodisi čisto posebej, kot denimo ob tej priložnosti. Nedvomno pomenijo izrazito kljubovanje okupatorjevemu terorju in s tem dejanje odpora, ki se v svoji kulturni različici v bistvu pač ne razlikuje od drugih oblik. Čas je, da ob spoznanih resnicah izenačimo likovne prispevke naših dachaucev z vsemi likovnimi dokumenti in celo umetniškimi dosežki vseh duhovno nikoli pokorjenih Slovencev in jih, tako kot denimo partizansko grafiko, pojmuemo kot enotno kulturno dejanje odpora, ki je v zaslužnji Evropi med drugo svetovno vojno prav pri našem majhnem narodu rodilo tako bogate sadove. Bilo bi nesmotno in krivično, če bi danes z malenkostnimi in nesmiselnimi ter neutemeljenimi razlikovanji delili in siromašili našo veliko pridobitev.

NADA GABORVIČ

Postaje na življenjski poti

Ivo Zorman je prehodil zanimivo pisateljsko pot od prvih začetkov do najnovejšega romana *Portret revolucionarja Malusa*. Pravzaprav se je hkrati z razvojem družbe krepil v bolj in bolj kritičnega, tudi strogega opazovalca in presojevalca časa, razlagalca razmer. Njegova ustvarjalna naravnost in zanimanje sta bila uperjena v medvojni in povojni čas, to je v čas akcije, sprememb, oblikovanja novih medčloveških in družbenih odnosov, ko je marsikaj napetega uplahnilo, ko se je porazgubilo veliko načrtov in je bojovita generacija začela počasi postajati utrujena, ko se je jela pehati za materialnimi dobrinami in pešati v svojih idealih, porojenih v burnih vojnih letih. Kot sodoživljalec vsega tega je pisatelj postal neke vrste kronist. – Mnoge tokove svojih literarnih snovanj je strnil v nekakšno obsežno pripoved o Baumanih, kakor so se udejanjali v tem našem času, polpreteklem in sedanjem (Sončnica navadna, Stric Benjamin, Dom človekov).

Kajti tudi revolucionar Malus izhaja po materi iz bogate, nekoč zavidanja vredne družine Baumanov, ki jim je odmerjena vloga prikazovalcev različnih tipov ljudi, pripadnikov miselnosti, odnosa do družbenega stanja. Vendar se je v primeru z dosedanja izbiro – sedaj odločil za oris življenjske poti potomca ponesrečene zakonske zveze ene od Baumanovih sestra (doma precej nezaželeno) s potovcem, krošnjarjem, slovenskim don Juanom, torej uspešnim osvajalcem ženskih src vseh vrst in starosti, potepuhom

Malusom, ki ga neprestano žene od doma v svet, v novo okolje, novim pustolovčinam in življenjskim stilom naproti. Ta očetov vagabundski nagon in nemirni duh, željo po raziskovanju sveta in življenja, podeduje njegov prvorojenec Levko, nosilec dogajanja v knjigi. Baumanova Marjeta si je za zmerom zapahnila domače duri zaradi svoje neprimerne zveze s pridaničem (kot ga zmerjajo Baumani), nemaničem in nestanovitnežem, povrhu še siromakom brez premoženja, zato odvisnim od sezonskih popotovanj širom po državi; šele kasneje se izkaže, da je teta želela pomagati vsaj Levku, če so že bili vsi domači naskrivoma neučakani, da bi se Marjeta, stare device, nepotrebne, enkrat za zmerom že znebili.

Domače ozračje z vsemi predstopnjami botruje zavojem Levkove življenjske črte. Rad se otrese doma in matere, ko ga oče še zelo mladega odpelje s seboj na pot in mu naloži krošnjo; sčasoma postane tatič, ljubljeneček žensk (kot oče), čistilec čevljev, begunec, dokler ga nenadna župnikova beseda in denarna pomoč, ki je tetino maslo, ne spravita v ljubljanski konvikt v varstvo inkvizitorsko prebrisane nega patra Krizostoma, ki je vcepil vanj svoj delež odnosa do sveta, preden se je deček tega zavedel. Toda njegova narava ga vrže na nasprotno stran; preko stika z meščanskim slojem (inštruira namreč bogate, a lene in omejene dijake) najde pot do študentsko-revolucionarnega okolja, v katerem tudi ostane, se odtrga od duhovščine in vključi med skojevce, ki so se potr-

Ivo Zorman:
PORTRET
REVOLUCIONARJA
MALUSA
Založba Borec
in Državna založba Slovenije
Ljubljana 1985
opremil Jure Kocbek
strani 297

dili v času tik pred izbruhom druge vojne. Boj zateče Levka Malusa dovolj zgrajenega, osveščenega, da lahko sprejme odgovornosti kot zrel borec za družbeno preobrazbo in usodo svojega naroda. Priljubljen pri borcih in ženskah zaradi svoje podrejenosti čustvenosti, postaja manj prijeten nadrejenim. Po dovolj strmeh vzponu si zaradi ženske, bivše ljubice, spodžaga vejo, saj se mora namesto z mlado lepotico bogatih staršev poročiti z njo, materjo svojega nezakonskega otroka, oditi na Kosovo, kjer se zaplete v zanke drugačne politike in konča svojo vojaško kariero kot degradiran, obsojen, preziran obsojenec s pečatom izdajalca, ker mu vojaška oblast pripiše grehe, ki zanje še ve ne. Tako doživi kot sovražnik države in naroda Goli otok, ga preživi, a je ponižan do živali, že v spopadu s samim seboj, že razbit, razdejan v sebi; Levko Malus na poti mnogih enake ali podobne usode, neizlizanih ran, večno na preži, nemiren, nestanovit in v drugih, pogostoma že neuravnovežen, ker je človeško in značajsko tako prizadet. Svojo pohabljenost, o kateri globoko v sebi ve, da je neozdravljiva, potaplja v alkohol, novih zvezah z ženskami; je suženj nesposobnosti, da bi se ustalil in začel življenje zares na novo. Tudi viden in vse večji vzpon njegove žene Pavlice, nekdanje vajenke pri njegovi gospodnji in ljubici na barju, zanj ne pomeni odrešitve, čeprav se je z bogal z družino, okusil slast visokega standarda in čeprav je oče in ded.

Strani o Levkovem pro-

padu so zares impresivne, usoda človeka, kakršna je njegova, je grizljivo zgovorna in pretresljiva hkrati, je opomin in svarilo. Tudi obtožba? Samomor v tragičnem spletu okoliščin, ki tega iskalca poti v življenje po tolikih in tudi hudo krivičnih preizkušnjah pahnejo v prostovoljni konec, v smrt po lastni izbiri v trenutku, ko je pred očmi okolice vendar najmanj upravičen do tega, je edini možen protest zoper toliko hudih reči, ki so zaradi nedoumnosti neizgovorljive. Nekoč so ga zabijali v beton, mu polomili zobe. Zdaj spi na perncah, ima novo protezo, hišo, vikend ob morju, denarja na pretek. Toda ne želi se kot drugi na vse kriplje pehati za še večjim udobem. Njegova izbira je: treba je končati tako življenje, ki ne osmišlja, ne potrjuje, ne osrečuje, ne osvobaja. Morebiti zares ne dojemata ali ne želi premišljati o paradoksih časa, tudi in predvsem svojega, ki je naš, toda ko začuti, da tako ne more več dihati in v takem ne predihati še vrste let, saj zdaj je kolikor toliko telesno zdrav, pretrga z dosedanjostjo, ki nikdar ni bila posebno trdna in zanesljiva; zdaj se je želi znebiti dokončno.

Roman je tridelen na nenačuden način; v prvem (Pot na zid spoznanja) spremljamo Levka Malusa od rojstva do padca, v drugem, Legendi o Ani Regini, se pripoved razdrobi na vrsto usod in usodic ponižanih in razžaljenih v Novi hiši, kakor jih doživlja in o njih pripoveduje na Golem otoku Alija, čistilec čevljev in deklica za vse, v tretjem (Človek mora imeti konja) pa ženske pripovedujejo o

Malusu, človeku, moškemu, ljubimcu, tujcu, neznancu, kakršnega ni poznala ne njegova žena ne njegova mati ne kdorkoli njegovih.

Tako odkrivamo osrednjega junaka osvetljenega, doživetega, spoznanega, od več strani. Le v zgodbah iz Nove hiše, napisanih v skoraj nadrealističnem slogu, v nekakšnem notranjem monologu, se nam razkrinka življenje z mestnih smetišč, s podganskih nabrežij, skoraj blazno življenje pol blaznih odpisancev, pozabljenih, že na tem svetu pogubljenih duš, ki žive svoje strašno, izgubljeno, nesmiselno življenje, ki izziva bralca k misli, da je življenje nasploh absurd, če je kje sploh možen del takega, kakršno je odmerjeno prebivalcem Nove hiše in obljudovalcem Samostana in Nabrežja.

Roman, kakor je nevsakdanji po svojem ustvarjalnem postopku, je zanimivo in pritegljivo branje, ki ga pravzaprav ne odložiš, dokler ne obrneš zadnje strani. Je bridka pripoved o generaciji, ki ji je vojna izmaličila predstave o življenju, po kakršnem hrepeni vsak mlad človek. In je pripoved o nesmislih časa; o ljudeh, ki jim je mar za ljudi, in o tistih, ki tega ne nosijo v sebi; pa tudi o tem, da so portreti, ki visijo po sobah hiš, stanovanj, prebivališč, velikokrat čisto nekaj drugega, kar v resnici, v svojem globokem bistvu, portretiranci so. In obratno – veliko je nenaslikanih portretov, veliko je znakaženih, prenekateri je neretuširan, veliko lepši in prikupnejši od tistega, ki se smehlja v bogati opravi iz zlatega okvira.

DR. MARJAN JUŽNIČ

Ob izidu štirih zbornikov dokumentov in podatkov sanitetne službe v narodno- osvobodilni vojni na Slovenskem 1941–1945

Sekcija za partizansko saniteto Slovenskega zdravniškega društva je izdala štiri zbornike dokumentov in podatkov sanitetne službe v narodnoosvobodilni vojni 1941–1945. Uredniški odbor¹ je opravil veliko delo smotrnega izbora izvirnih dokumentov sanitetne službe in kronik, pisanih med vojno ali zgodaj po njej, v pičlih treh letih. Knjiga 1 (dokumenti od septembra 1941 do 30. junija 1944) je izšla leta 1982, knjiga 2 (dokumenti od 1. julija do 31. oktobra 1944) leta 1983, knjiga 3 (dokumenti od 1. novembra 1944 do 28. februarja 1945) leta 1984 in knjiga 4 (dokumenti od 1. marca do 15. maja 1945) leta 1984. Priloga h knjigi 4 – faksimile Partizanskega zdravstvenega vestnika, ki je izhajal od januarja 1944 do aprila 1945, je izšla leta 1985. V vsaki knjigi najdemo na koncu pregled dokumentov: zaporedno številko, vsebino dokumenta in stran, kar omogoča bralcu hitro orientacijo. Poleg tega vsebuje vsaka knjiga seznam kratic, kazalo osebnih imen, kazalo krajevnih imen in kazalo vojaških enot ter ustanov. V četrti knjigi najdemo še dodatke: dodatek A (osnutek dr. Božene Ravnihar-Nataše o delu Matičnega odbora zdravnikov Osvobodilne fronte v Ljubljani v prvem letu narodnoosvobodilnega boja), dodatek B (seznam zdravnikov, medicincev, farmacevtov, študentov farmacije in dentistov na Slovenskem, ki so izgubili življenje v narodnoosvobodilni vojni 1941–1945), dodatek C pa vsebuje bibliografijo o sanitetni službi v narodnoosvobodilni vojni na Sloven-

skem od leta 1945 do leta 1984 in obsega 958 spisov. Četrti knjigi so dodani tudi popravki in s tem so odpravljene napake in pomanjkljivosti, ki so se vrinile pri urejanju dokumentov in opremljanju z opombami. Po mojih dosedanjih izkušnjah pri medikohistoričnem delu so ti štirje zborniki najbolj urejeni zborniki o sanitetni službi v narodnoosvobodilni vojni, kar jih je do sedaj izšlo v Jugoslaviji. Zborniki vsebujejo skoraj vse pomembne izvirne dokumente o sanitetni službi, predvsem odredbe in smernice vodilnih organov sanitetne službe ter poročila sanitetnih referentov vojaških enot in upravnikov bolnišnic nadrejenim organom, s poročili sanitetnega oddelka glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije sanitetnemu oddelku vrhovnega štaba vred. V zbranih dokumentih dobi bralec zanesljiv vpogled v vse dejavnosti sanitetne službe, v Partizanskem zdravstvenem vestniku pa bo našel strokovna stališča partizanske medicine in marsikateri opis izvirnih oblik dela. Kronološka ureditev dokumentov olajšuje analizo posameznih obdobj. Dokumentov iz let 1941 do 1943 je veliko manj kot iz let 1944 in 1945, kar je razumljivo, saj se medicinska dokumentacija v letih 1941 in tudi 1942 iz konspirativnih razlogov marsikje ni vodila. Vsi dokumenti iz leta 1941 do leta 1943 ter do junija 1944 so v prvi knjigi. Dokumenti iz leta 1944 in 1945 pa obsegajo kar tri knjige. Pri tem se bralcu vsiljuje misel, ali ne bi bilo morda bolj smotrno dokumente od

Založila:

PARTIZANSKA KNJIGA

Ljubljana 1984

kapitulacije Italije do osvoboditve urediti teritorialno-kronološko, to je jih razdeliti v dokumente sanitetne službe na teritoriju 7., 9. korpusa in 4. operativne cone. Taka ureditev bi še bolj olajšala orientacijo avtorjem, ki se ukvarjajo z zgodovino sanitetne službe v narodnoosvobodilni vojni. Iskanje izvirnih dokumentov v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in v drugih arhivih, ki so po muzejih narodnoosvobodilnega boja širom po Sloveniji, je utrudljivo in zamudno in je zato marsikoga odvrnilo od namere, da piše o sanitetni službi v narodnoosvobodilni vojski. Z zborniki so te težave odpravljene. In ne samo to. Dokumenti so opremljeni z vsebinsko bogatimi opombami, v katerih najdemo številne podatke o imenih posameznih zdravstvenih delavcev, poveljnikov in borcev, ki so zlasti v prvem obdobju partizanske sanitete nosili le konspirativna imena, tako da je včasih ugotavljanje pravih imen zelo zahtevna naloga. Prav tako je z imeni krajev in datumi posameznih dogodkov. Vse to in še marsikaj bo bralec našel v opombah, ki so za zgodovino pisca dragocene. Z izdajo teh štirih zbornikov so postali številni izvirni dokumenti sanitetne službe dostopni širokemu krogu zdravstvenih delavcev in vsem drugim, ki jih zanima zgodovina sanitetne službe v osvobodilnem boju.

Zborniki dokumentov in podatkov sanitetne službe pa imajo poleg praktične vrednosti tudi znanstveno, in prav ta je najbolj pomembna za današnje znanstveno-raziskovalno medikohistorično delo. Dosedanje zgodovino pisje o partizanski saniteti, čeprav bogato (število 958 spisov vsekakor impresionira), kaže tudi slabosti. Več je del, ki jih lahko upoštevamo kot sekundarne dokumente, manj pa takih, ki zadovoljujejo znanstvene postulate zgodovinske in medicinske vede. Metodologija zgodovinske vede zahteva od raziskovalca določeno zaporedje postopkov, od katerih sta najbolj pomembna rekonstrukcija preteklosti in kritična presoja posameznih dogajanj, ki naj razkrije notranje zakonitosti in pojasni vzroke posameznih pojavov. Danes, ko že gre za zgodovinsko distanco štirideset let, ni več mogoče pisati po spominu. Vsa zgodovinska dejstva je treba podpreti s podatki izvirnih (primarnih) dokumentov, primerjajoč jih s podatki avtorjev spominov in kronik (sekundarnih dokumentov) in preverjajoč jih naposled tudi z izjavami še živečih udeležencev narodnoosvobodilnega boja. Toda kljub temu se včasih vrinejo napake ali ostanejo pomanjkljivosti. Rekonstrukcija preteklosti je lahko zelo zapleten postopek. Naj navedem nekaj primerov, ki sem jih odkril pri branju zbornikov. V knjigi 1 so trije po-

membni dokumenti iz leta 1942: naredba glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet o organizaciji sanitete št. 6 (dok. št. 3), pravilnik o organizaciji sanitete v bataljonih (dok. št. 4) in pravilnik o poslovanju sanitetnih postaj (dok. št. 5). Naredba o organizaciji sanitete št. 6 je podpisana od komandanta in komisarja glavnega poveljstva. Ni pa bilo do sedaj mogoče ugotoviti, kdo je strokovni avtor tega dokumenta in drugih dveh. V opombi 1 (knjiga 1, str. 31) je omenjeno, da je pravilnik o poslovanju sanitetnih postaj sestavil dr. Marijan Brecelj, tedanji sanitetni referent glavnega poveljstva, kar pa ne drži.² Drugi primer sem našel v knjigi 1 in na strani 433 v opombi 8, kjer je zapisano: »Šef sanitetnega odseka XV. divizije dr. Marjan Južnič-Niko ni odšel v Vrhovni štab NOV in POJ. Kasneje je bil postavljen za šefa sanitetnega odseka štaba 7. korpusa.« Opozoril sem uredništvo na to napako, ki se je vrnila kljub skrbnemu preverjanju podatkov. Med popravki v knjigi 4 je tudi tale: »Šef sanitetnega odseka XV. divizije dr. Marjan Južnič je odšel v Sanitetni oddelek Vrhovnega štaba NOV in POJ v Drvar, kamor je prispel konec aprila 1944. Tu je bil do 25. maja 1944, nato pa premeščen za pomočnika sanitetnega referenta v VI. (Ličko) proletarsko divizijo. Tu je bil mesec dni in se je v začetku julija vrnil v Slovenijo ter bil

¹ Doc. dr. Ruža Germ Šegedin, prim. dr. Pavla Jerina-Lah, Jože Novak, polkovnik v pokoju, dr. Davorin Valenti, zdravstveni svetnik, dr. Viktor Volčjak, sanitetni polkovnik v pokoju, in dr. sci. dr. Velimir Vulikić, sanitetni podpolkovnik v pokoju.

² Dr. Marijan Brecelj ni napisal tega pravilnika (njegova izjava 21. septembra 1984).

24. avgusta 1944 postavljen za šefa sanitetnega odseka VII. korpusa NOVJ.« Napačna je tudi opomba 7 (knjiga 4, str. 328). Gre za mesečno poročilo sanitetnega oddelka glavnega štaba Jugoslovanske armade za Slovenijo, z dne 2. maja 1945, sanitetnemu oddelku ministrstva narodne obrambe za mesec marec (dok. št. 25). V opombi 7 je zapisano: »Načelnik Sanitetnega oddelka je bil dr. Franc Novak-Luka.« Ta trditev ne drži. Sanitetni oddelek glavnega štaba Slovenije je bil 2. maja 1945 že na poti v Trst. Vse ustanove glavnega štaba Slovenije so odpotovale konec aprila 1945 preko Gorskega Kotarja, Mašuna in Vipave v Trst. Dr. Franc Novak je že konec aprila predal dolžnost dr. Marjanu Južničju, ki je vodil sanitetni oddelek v Trstu v ulici Via Cicerone št. 8, o čemer obstaja dokument, z dne 20. maja 1945.

Kar se tiče kritične presoje dogajanj in vzročne razlage posameznih pojavov, je v našem zgodovinoписju o partizanski saniteti še veliko vrzeli. Kljub nekaterim monografijam in veliko spominov, kronik in člankov še nimamo dela, v katerem bi bila podana kritična analiza posameznih oblik delovanja sanitetne službe pri reševanju problemov in nalog, pred katerimi so se znašli zdravniki in drugi zdravstveni delavci v okoliščinah partizanskega načina bojevanja. Oblike

dejavnosti sanitetne službe v narodnoosvobodilni vojski niso bile vnaprej določene, razvijale so se v ognju prakse. Iz težkih izkušenj so se izoblikovala posamezna, večkrat izvirna stališča v enotno vojnomedicinsko doktrino, ki jo je vodstvo sanitetne službe posredovalo preko smernic in okrožnic, še bolj pa preko člankov v Partizanskem zdravstvenem vestniku sanitetnim referentom v enotah in upravnikom partizanskih bolnišnic: o organizaciji konspirativnih bolnišnic, o metodah zdravljenja ranjencev in bolnikov v bolnišnicah, o zdravljenju ranjencev na previjališčih v operativnih enotah, o higiensko-epidemiološki službi in zdravstveni zaščiti borcev, o oskrbi s sanitetnim materialom, o edukaciji zdravstvenih delavcev. Na področju znanstvene, kritične presoje dejavnosti sanitetne službe čakajo zgodovinoписce še velike naloge. Do danes je bilo največ napisano o partizanskih bolnišnicah, malo pa o delu sanitetne službe v partizanskih enotah. Sanitetna služba v partizanskih enotah je bila prav tako pomembna za zdravljenje ranjencev in bolnikov kot delo v partizanskih bolnišnicah, njena posebna naloga pa je bila zdravstvena zaščita borcev, skrb za njihovo borbena sposobnost. Sanitetni referenti v enotah (zdravniki, največ pa študentje medicine) so bili najbližji partizanskemu ra-

njencu in od njihove pomoči je bila v veliki meri odvisna ranjenčeva usoda. Ti zdravstveni delavci so nosili najtežje breme partizanske sanitete. Njihove izkušnje so pomembne za partizanski način bojevanja in morajo najti kritično presojo v zgodovinoписju. Ne smemo se čuditi, da je danes slišati mnenja, da je obdobje narodnoosvobodilnega boja še velika neznanka kljub obširni literaturi, da je premalo strokovno usposobljenih raziskovalcev in da v zgodovinoписju večkrat ni popolnih podatkov, kar ovira razkrivanje vzrokov in notranjih zakonitosti obravnavanega dogajanja.³

Če presojamo pomen štirih zbornikov dokumentov in podatkov sanitetne službe narodnoosvobodilne vojne s stališča omenjenih pogledov na naše zgodovinoписje, potem moramo ugotoviti, da so zborniki izpolnili veliko vrzel v našem zgodovinoписju in da so bogato gradivo za znanstveno, kritično obravnavo oblik dela partizanske sanitete. Zato bodo prav gotovo spodbuda mnogim zdravstvenim delavcem za nove medikohistorične raziskave.

Uredniški odbor zbornikov dokumentov in podatkov sanitetne službe narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem 1941–1945 je za svoje delo prejel Kajuhovo nagrado za leto 1985 in s tem zaslužen priznanje za večletno požrtvovalno delo.

³ Božidar Jezernik, O nekaterih teoretičnih in metodoloških vprašanjih raziskovanja NOB in socialistične revolucije na Slovenskem, revija Borec, oktober 1983, št. 10, str. 610–615.

MAG. MARIJA ŠVAJNCER

Levstikova nagrada za leto 1984

Vida Brest (1925–1985)

Levstikovo nagrado, najvišje priznanje, ki ga dobivajo književni in likovni ustvarjalci za umetniške dosežke na področju ustvarjalnosti za mlade, je za leto 1984 med drugimi prejela znana slovenska pesnica in pisateljica Vida Brest (s pravim imenom Majda Peterlin). Vsebinsko in motivno povezane zgodbe s skupnim naslovom *Majhen človek na veliki poti* so izšle v zbirki Cicibanova knjižnica.

Poglavitna avtoričina naravnost je iz časovne in miselne razdalje spominsko obnoviti partizanske čase. Umetniškost se pravzaprav dogaja na dveh ravneh: prvič, pisateljica oživlja mlado junakinjo iz preteklosti, iz pozabe poskuša izbrskati tedanja občutja in odločitve, in drugič, današnje videnje je odeto v blago in strpno ironijo. Partizanska heroína je tedaj poosebljala voljo in pogum: bila je komaj na pragu odraslosti, a je zmogla vse tisto, čemur so bili kos tudi drugi borci (morda se je včasih zaradi mladostne neugnanosti znašla še bolje kot prekaljeni vojaki). Današnje razumevanje preteklega se usmerja v nevsiljivo spoznanje, da se je tedaj dogajalo nekaj velikega in prelopnega.

Knjiga *Majhen človek na veliki poti* pomeni tudi umetniško obarvan dokument resničnih zgodovinskih dogodkov, vendar je vse kaj drugega kakor hladno in brezosebno pričevanje. Pisateljica se je srečevala z mnogimi znanimi osebnostmi slovenske zgodovine, na primer s Francem Rozmanom-Stanetom, Vido Tomšič, Dušanom Pirjevcem-Ahacem, Nikolajem Pirnatom in drugimi.

Doživljala jih je povsem osebno in čustveno: trenutki človeških zbliževanj, tople besede ob pravem času, spodbude, ki pomagajo vzdržati – vse to je toliko let po vojni ohranjeno v njej kot intimno notranje bogastvo.

Povsem načrtno poskuša pisati lahko in humorno. Tudi s smrtjo in z drugimi izgubami se je bilo treba sprijazniti. Toda v ospredje pisateljičinih prizadevanj vendarle stopajo: optimizem, vedrina, veselje do življenja in zaupanje v boljši svet. Skoraj v slehernem dogodku je mogoče razbrati moralne vrednote partizanskega življenja.

Pisateljica Vida Brest svoje mlade bralce subtilno privede do spoznanja, da so bila tudi velika dejanja, ki so z znanstvenim besednjakom opisana v šolskih učbenikih, sestavljena iz drobnih človeških usod. Posamežno in splošno sta se združila v zgodovinski dogodek. Velikokrat so se individualne pobude prilagodile in podredile splošnemu interesu. Avtorica je kot posameznica kljub partizanskim nalogam in ukazom od zgoraj poskušala ohranjati osebnostno avtonomnost in integriteto ter si prizadevala uresničevati vse tisto, kar zmore mladost. V partizanske vrste je vstopila ko je bila skoraj še otrok, prelomni čas in nevarne okoliščine pa so jo prisilili, da je prezgodaj odrasla. Morda je tu in tam zaslutiti senco nostalgije; prikrade se samo za hip, potem pa spet postane vse sončno in obsijano z upanjem. Najbrž se je nekaj otroško neizživetega ohranilo v današnji, pogosto sivi čas; ta otrok se mora skrivati

Vida Brest:
MAJHEN ČLOVEK
NA VELIKI POTI
Mladinska knjiga
Ljubljana 1985
ilustriral in opremil
Marjan Amalietti
strani 131

ti, da ga ne bi kdo odgnal z grobo besedo.

V vojni vihri je ustvarjalka Vida Brest uresničevala posebno poslanstvo: prispevala je svoj delež slovenski kulturi (o tem piše tudi avtor sklepne besede Janez Kajzer). Propagandni odsek Cankarjeve brigade ji je natisnil prvo zbirko štirinajstih pesmi, leta 1944 so borci dobili v roke že razširjeno izdajo. Po vojni je izšlo še več del, med njimi: Pesmi (1974), Mihčeve pesmi (1951), Pravljica o mali Marjetki, zajčku, medvedu in zlati pomladi (1951), Ptice in grm (1954), Orehovo leto (1955), Veliki čarovnik Ujta (1974) in Prodajajmo za gumbe (1976). Janez Kajzer v zapisu Živo pričevanje partizanskega dekliča premišljuje o razvoju slovenske partizanske ustvarjalnosti in se sprašuje o razliki med prigodno-propagandnimi besedili in reflektiranim pisanjem. Morebiti v katerem izmed povojnih let Vida Brest ni bila enako trdno zasidrana v zavesti beročega občinstva, zdaj pa je s svojim novim in zanimivim literariziranim pričevanjem o vstaji slovenskega naroda ponovno in zanesljivo opozorila nase. Levstikova nagrada je zares prišla v prave roke.

Čeprav so posamezne zgodbe samostojne prvine s poantami, vseeno pomenijo zaokroženo in tematsko povezano celoto; odlikujejo se z obrati in presenečenji. Pisateljica je strpna do svojih junakov. Že res, da so bili dejavniki pomembnega boja, toda kdaj pa kdaj so jih premagale neznatne človeške slabosti. Ob nepravem trenutku se je na primer oglasil želodec; če ni bilo pra-

vih priložnosti za junaštva, so si jih kratko malo izmislili, ukaze so si včasih malce prikrojili po svoje. Vsi ti ljudje niso črno-beli, ampak so mlade osebnosti z dobrimi in slabimi lastnostmi – seveda ne gre za zlo v pravem pomenu besede, ampak za drobne nečimrnosti in povsem nedolžne ukane. V subjektivizmu in relativizmu te vrste je pisateljčina umetniška moč. Pri mladih bralcih zna zbuditi simpatijo do junakinje, jih z duhovitostjo pritegniti v notranjost dogajanja, omogoča jim istovetenje in jih z zgledi tudi povsem nevsiljivo vzgaja. V zgodbah ni prav nič moralizatorskega ali pridigarskega, kljub zazrtosti v preteklost govorijo otroku sodobnega časa, otroku, ki živi v kaotičnem svetu, polnem navzkrižij in zapletenih položajev.

Pistateljčin slog je stvaren in jedrnat – stvari poimenuje s pravimi imeni, rada uporablja kratke in jasne stavke, si zastavlja vprašanja, včasih načrtno ponavlja besede, pripoved bogati z vzkliki, besede borcev iz južnih republik ohranja kar v izvirniku. Prizadeva si, da bi popisovala čim bolj slikovito in nazorno.

Knjigo *Majhen človek na veliki poti* je likovno prepričljivo opremil Marjan Amalietti; poglobil se je v avtoričina iskanja in narisal vrsto umetniško enakovrednih risb.

Nagrada pomeni posebno kritiško ovrednotenje, slovenski mladi bralci pa so dobili še eno kakovostno delo o prelomnem času.

* * *

VLADIMIR KRIVIC: JUNAŠKA LJUBLJANA 1941–1945 (POVZETEK)*

Ko je po razpadu Avstro-Ogrske leta 1918 nastala država Srbov, Hrvatov in Slovencev, je precej Slovencev ostalo v Italiji, Avstriji in Madžarski. Po okupaciji Jugoslavije leta 1941 je bila Slovenija (z milijon in sedemstopenetdeset tisoč prebivalci) spet razkosana (med Nemčijo, Italijo in Madžarsko). Celo slovenska prestolnica Ljubljana, ki je tedaj štelala okrog 100.000 prebivalcev, je bila razkosana. Severna in delno vzhodna predmestja so namreč prišla pod nemškega okupatorja, središče in preostali deli pa pod italijanskega.

Z namenom takoj začeti oborožen boj proti okupatorju je bila na pobudo Komunistične partije Slovenije že **20 dni po zasedbi Jugoslavije v Ljubljani ustanovljena Osvobodilna fronta**, ki so jo na začetku tvorile štiri skupine (poleg komunistične stranke še krščanski socialisti, predstavniki kulture in napredno krilo narodnoobrambnega telovadnega društva Sokol).

Okupatorji so sklenili Slovence razseliti in uničiti, kar je bil star načrt nemškega imperializma. Osvobodilna fronta pa si je zastavila za cilj pregnati okupatorja in doseči združitve vseh Slovencev. Ta naloga je bila zelo težka in tvegana, saj je ozemlje, ki ga naseljujejo Slovenci, geopolitično izredno izpostavljeno. **Strateški geopolitični položaj Slovenije je bil vse prej kot ugoden.** S tankom je bilo mogoče priti v vsako hribovsko vas, okupator je lahko hitro premikal in koncentriral svoje enote, cestne in železniške povezave prek Slovenije so bile zelo pomembne za okupatorjeve načrte, posebno na Balkanu, pa tudi za vojno na sovjetskih in drugih zavezniških frontah. Toda šlo je za biti ali ne biti. Skupine, ki so se združile v bojni zvezi, so že nekaj let pred drugo svetovno vojno sodelovale v boju zoper filofašistični režim stare Jugoslavije.

Ker je edino komunistična partija imela izkušnje z dolgoletnim ilegalnim bojem in zaradi dolgoletnega odločnega zavzemanja za narodno enakopravnost, demokracijo in socialne pravice, in zelo veliko in vse več simpatizerjev, je bila glavni organizator in usmerjevalec boja za osvoboditev.

Takoj po okupaciji stare Jugoslavije so komunisti in tudi drugi antifašisti začeli zbirati orožje in že dva meseca **pred** napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo so se začeli napadi na italijanske vojake, policiste in izdajalce prav v Ljubljani, kjer je bil sedež italijanske civilne in vojaške oblasti. Kmalu po ustanovitvi Osvobodilne fronte so člani in mladinci Komunistične partije Slovenije ter drugi antifašisti organizirali **prve gverilske enote in diverzantske skupine**, ki so onesposabljele telefonske zveze, uničevale vojaške kamione, železniške lokomotive in vagone, razdirale železniške proge, izvajale sabotaže v kemičnih (vojaških) tovarnah, razoroževale vojake itd.

Ker Mussolini tu ni imel svoje pete kolone, ni mogel takoj začeti ostro ukrepati, tako kot je začel Hitler na svojem okupacijskem ozemlju. Osvobodilna fronta pa se je zelo hitro organizirala, posebno v juliju in avgustu, in prehitela okupatorja in kvistlinge, ki se v novo nastalem položaju še niso znašli. Pridobljene prednosti Osvobodilna fronta ni več spustila iz rok. Ljubljana je tudi zato lahko odigrala vlogo centra odpora in upora proti vsem okupatorjem v Sloveniji.

Do izraza je prišla široka **samoiniciativna in organizirana aktivnost vseh slojev** prebivalcev, ki so se posebno po prvih nasilnih preseljevanjih, ki so jih izvajali Nemci, zavedli, da gre za obstoj Slovencev kot naroda.

* Na prošnjo glavnega urednika publikacije Junaška Ljubljana 1941–1945 objavljamo povzetek vsebine te knjige v slovenščini, ki je bil v knjigi pomotoma izpuščen (medtem ko so bili povzetki v italijanščini, nemščini, francoščini, angleščini, ruščini in srbohrvaščini objavljeni). Publikacija, o kateri smo obširneje spregovorili v prejšnji številki revije Borec, je izšla aprila lani pri Državni založbi Slovenije v sodelovanju s Cankarjevo založbo in Mladinsko knjigo.

Kvislinške, klerofašistične in velikosrbsko usmerjene združbe so bile med seboj sprte. Eni so želeli priti pod Hitlerja, drugi pod Mussolinija in papeža, tretji pa pod London, upajoč, da bodo po vojni lahko vzpostavili staro reakcionarno Jugoslavijo (pod enim ali drugim protektoratom).

Osvobodilni fronti je s partizansko taktiko bojevanja in s povezovanjem boja v mestih ter po vaseh in gozdovih uspelo preprečiti množično, od Hitlerja in Mussolinija zamišljeno razseljevanje in uničevanje Slovencev.

Prvi strel na okupatorjeve vojake, policiste in izdajalce – med njimi je bilo precej sponzanih – so padli že aprila, maja in junija 1941, torej **nekaj mesecev pred** nemškim napadom na ZSSR. Po tem napadu se je število odborov Osvobodilne fronte zelo hitro povečevalo; vojaške, propagandne in druge akcije so se množile. Odbori Osvobodilne fronte, v katere so se vključevali narodno zavedni Slovenci **ne glede na svetovnonazorsko prepričanje**, so bili v večjih hišah, po ulicah, v tovarnah, ustanovah, uradih, poklicnih združenjih, društvihih itd. Povezani so bili v kvartne odbore, rajsonske odbore in okrožni odbor. Tiskali in razširjali so ilegalni tisk, zbirali denarna in druga sredstva za oboroženi boj, organizirali skrivališča za material in tiskarne ter skrivališča za ilegalce (bunkerji), zbirali orožje, organizirali množično obveščevalno službo, izobešali slovensko zastavo, pisali po zidovih hiš in cestah oznake, strigli na balin ženske, ki so se pajdašile z okupatorjem itd.

Mladina, študentje, inteligenca in delavska avantgarda so bili motor in udarna sila upora. Množična udeležba žensk je bila odločilna zlasti v zadnjih dveh letih vojne, zunaj mesta pa kmetje.

Okupator je le s težavo držal oblast s policijskim nasiljem in vojsko, ki pa so jo razjedala nasprotja med fašisti in redno vojsko. Značilno za razumevanje položaja je, da je bil stari, v glavnem od okupatorja prevzeti policijski, sodni in upravni aparat v veliki meri organiziran v Osvobodilni fronti. Do tega je prišlo predvsem zato, ker je bil v stari Jugoslaviji policijski aparat, na primer, sestavljen iz ljudi, ki so pribežali iz zahodnega dela Slovenije, ki je leta 1918 pripadel Italiji in kjer so doživeli italijanski fašistični teror. Ko so spoznali, da se edinole komunisti in Osvobodilne fronta borijo za vzpostavitev Jugoslavije, in to na novih realnih temeljih narodne enakopravnosti in socialne pravičnosti, so se v dokajšnji meri takoj priključili vsenarodnemu odporu proti fašističnemu okupatorju.

Poleg osnovnih organizacij Osvobodilne fronte so obstajale še druge množične politične organizacije. Poleg komunistične partije, komunistične mladinske organizacije (SKOJ), mladinska, ženska, delavska, nameščenska, kulturniška in humanitarna organizacija Slovenska narodna pomoč (SNP); omeniti moramo še posebno sekcijo te humanitarne organizacije, ki je uspešno skrbela za majhne otroke partizanov in ilegalcev, za ilegalčke. (Okupatorjem je v štirih letih uspelo odkriti samo enega, tako dobro je bila organizirana.)

Vsi sloji prebivalstva so sodelovali na najrazličnejše načine v upor. Šolska in delavska mladina, inteligenca (učitelji, profesorji, zdravniki, inženirji, sodniki itd.), obrtniki, trgovci, gostilničarji, delavci vseh strok, uradniki, nameščenci, poštarji in železničarji ter celo večji del slovenske trgovske in industrijske buržuazije (ki pa jo po evropskih merilih komaj lahko štejemo med srednje premožno) – vsi so se udeleževali narodnoosvobodilnega boja.

Prvega in 2. junija je bila v Ljubljani konferenca komunistične partije zaradi priprav na oboroženo vstajo. Potem pa so prav na dan napada Nemčije na Sovjetsko zvezo, 22. junija, ustanovili glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet. Poziv na oboroženo vstajo je bil objavljen 22. julija.

Na dan napada Nemčije na Sovjetsko zvezo so bile v vzhodnem predmestju Ljubljane manifestacije za Sovjetsko zvezo, kjer je padla prva smrtna žrtev v mestu.

Večdnevne prve demonstracije so bile avgusta 1941 v Ljubljani na železniški postaji ob prvih transportih od Nemcev preseljenih Slovencev.

Dne 16. septembra 1941, ko je bilo vključenih v organizacijo Osvobodilne fronte že 18 skupin, je bil sprejet tudi odlok o narodnem davku, odlok o posojilu svobode ter odlok o vključitvi slovenskih partizanskih čet v jugoslovansko partizansko vojsko. Navedeni pravni predpisi so bili prvi partizanski predpisi na jugoslovanskem ozemlju. Izvrševanje smrtnih obsodb izdajalcev je bilo izvajano na temelju odloka, ki ga je ta dan sprejel plenum Osvobodilne fronte (slovenski narodnoosvobodilni odbor), odloka o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitvev (kaznovanje izdajalcev).

Kulturni delavci so na svojem plenumu sprejeli sklep o bojkotu italijanskih kulturnih pridobitev, odredili so kulturni molk, izdali ilegalno pesniško zbirko borbenih pesmi in ilegalni zbornik.

Avgusta 1941 je izvršilni odbor Osvobodilne fronte ustanovil množično vojaško organizacijo **Narodno zaščito**, kamor so se vključevale tudi borbene ženske. Kmalu pa so poleg prvih partizanskih enot v mestu tudi v njegovi okolici delovale že tri partizanske čete na nemškem in italijanskem okupacijskem področju, konec leta pa že dva bataljona (poleg treh bataljonov v mestu) itd. V Slovenije je bilo tedaj že deset bataljonov.

Augusta je bila ustanovljena tudi **specialna varnostno-obveščevalna služba** (VOS), ki je postala strah in trepet okupatorja in njegovih hlapcev. Njena naloga je bila obveščevalna in kontraobveščevalna služba, izvedba preiskav pri kvislingih in izvrševanje smrtnih obsodb, ki jih je odredilo vodstvo Osvobodilne fronte. Ker je okupator v glavnem obdržal star aparat na policiji, sodniji, mestni upravi, pošti, železnici itd., je seveda Osvobodilna fronta imela tu zelo važna oporišča za svoje delo. Najpomembnejši sta bili železnica, predvsem zaradi vzdrževanja zvez med deli razkosane dežele in policija zaradi paraliziranja naklepov italijanske in nemške policije (OVRA in gestapo).

Predvojna ilegalna organizacija tiskarn, ki jih je imela komunistična partija, je bila sedaj zelo razširjena in organizirana kot posebna pomembna organizacija, imenovana tehnika z mnogimi sektorji (dokumenti, gradbeništvo, tisk, radio, intendantca, zveze itd.); zelo važna naloga je bila tudi odprema materiala za partizanske enote zunaj mesta (vagenske pošiljke), kar je bilo precej oteženo v začetku 1942, ko je okupator obdal mesto s strnjem obročem žice in na gosto postavljenimi bunkerji ter ga spremenil v **največje koncentracijsko taborišče v Evropi**. Poskus povsem odrezati mesto od okolice pa se ni posrečil. Delavci, kmetje in železničarji, ki so morali prihajati v mesto, so s tveganjem, vendar uspešno razbijali blokado mesta. Boj se je nadaljeval s še z večjo zagrizenostjo, povezanost s preostalo Slovenijo in drugimi jugoslovanskimi narodi in središči se je celo okrepila prav zaradi iznajdljivosti in borbenosti železničarjev, delavcev in kmetov, ki so morali prihajati v mesto iz bližnje okolice na delo oziroma zaradi prodaje pridelkov.

Od vsega začetka je bila organizirana tudi saniteta. Medicinski kader se je množično odzval klicu Osvobodilne fronte. Ranjeni partizani so se zdravili v državnih bolnišnicah in privatnih sanatorijih.

Že konec leta 1941 so organizacije Osvobodilne fronte in oborožene enote v mestu dobile tako moč, da lahko govorimo o dvovladju, o **državi v državi**, o partizanski in italijanski oblasti v največjem okupacijskem središču v Sloveniji, kjer je bil sedež italijanskega okupatorja in kjer so tudi Nemci imeli dve svoji organizaciji, tj. kulturbund in podružnico gestapa. Ta je do začetka 1942 tudi samostojno javno nastopala – aretirala begunce, ki so pribežali z nemškega okupacijskega ozemlja v Ljubljano, in drugo. V Ljubljani pa je bil tudi sedež vseh kvizlinških organizacij, klerofašističnih in drugih. Med kvislinškimi organizacijami je prihajalo tudi do zelo ostrih sporov zaradi očitkov, kdo je kriv za uspeh Osvobodilne fronte. Da bi ohranili enotnost v boju proti Osvobodilni fronti, jih je večkrat poskušal zblížiti in tudi zblížil voditelj katoliške cerkve škof dr. Gregorij Rožman, čeprav se nižja duhovščina večidel ni udinjala okupatorju in je na primer v zahodnem in severnem delu Slovenije skoraj v celoti aktivno podpirala osvobodilni boj. Izvršni odbor Osvobodilne fronte je večkrat poskušal s pisnim apelom preprečiti sodelovanje škofa z okupatorjem in izdajalci, vendar se mu to ni posrečilo. Tudi skupine katoličanov in krščanskih socialistov v Osvobodilni fronti so se zaman obračale nanj.

Osvobodilna fronta je imela poleg politično-oblastvenih organov – odborov Osvobodilne fronte po hišah, ulicah, tovarnah, uradih, društvih, poklicih itd. tudi dokaj močne posebne vojaške, socialne, finančno gospodarske, kulturne, propagandne in obveščevalne ilegalne organizacije, ki so s svojo aktivnostjo paralizirale okupatorski aparat tako, da lahko rečemo, da se je na vseh nevojaških in nepolijskih področjih uveljavila moč »partizanske države«, utelešene v Osvobodilni fronti, toda tudi na vojaškem in policijskem terenu boja je Osvobodilna fronta zadajala okupatorju in izdajalcem hude udarce. Zelo pomembno je bilo, da so pošta, posebno pa železnica in tramvaj bili skoraj docela v službi Osvobodilne fronte, policija in sodnija pa v precejšnji meri.

V mestu je izhajalo ves čas okupacije veliko ilegalnih letakov in časopisov. Poleg tedenskega informatorja (Slovenski poročevalec) so izhajali tudi periodični tedenski oziroma mesečni časopisi (Mladina, Naša žena, Delavska enotnost, Osvobodilna fronta, Partizan, Narod v ječi) in razne brošure. Tudi v hujših letih okupacije je Osvobodilna fronta namenjala obveščeniosti prebivalstva največjo pozornost, čeprav je to terjalo veliko truda in žrtev. Tisk je izhajal ves čas štiriletnega boja bolj ali manj redno. Okupator je večkrat odkril ilegalne tiskarne oziroma razmnoževalnice in se kruto maščeval nad akterji, toda vselej so bile organizirane nove.

Konec leta 1941 sta bili izvedeni dve plebiscitni (tihi) akciji ob vnaprej določeni uri – z demonstrativno izpraznitvijo ulic in lokalov. Vse ulice in lokali so bili popolnoma prazni. V začetku naslednjega leta sta bili še dve taki akciji. Vse so bile ob obletnicah važnih narodnozgodovinskih datumov, na rojstni dan največjega slovenskega pesnika dr. Franceta Prešerna ter na dan, določen v počastitev padlih za svobodo. Moč Osvobodilne fronte je bila s tem tudi večkrat javno izpričana.

Okupator in izdajalci so se zato odločili streti Osvobodilno fronto z nasiljem. Po ograditvi mesta z žico in bunkerji se je začelo množično preganjanje borbenih Ljubljčanov. **Racije, preiskave, zapori, smrtne obsodbe, mučenja v zaporih, streljanje talcev za usmrčene izdajalce, množični odgoni v internacije, sprva samo moških nato tudi žensk.**

Leto 1942 je bilo za Osvobodilno fronto najhujše leto, še bolj zato, ker je bil položaj na jugoslovanskem in na svetovnih bojiščih še zelo težak. V Sloveniji so se deset mesecev nepretrgoma vrstile protipartizanske okupatorske ofenzive in **racije za razorožitev prebivalstva** v Ljubljani. Izmenoma. Najprej v Ljubljani, potem zunaj mesta, nato spet v Ljubljani. Tudi žrtev je bilo veliko. Skoraj četrtina Ljubljčanov in Ljubljčank je bilo v zaporih in internacijskih taboriščih. Vožnja s kolesi in tricikli je bila prepovedana, radioaparati zapečateni.

Kljub stopnjevanemu nasilju je od 18 skupin, ki so takrat tvorile Osvobodilno fronto, samo ena skupina zapustila borbene vrste upora; pravzaprav je v Osvobodilno fronto že vstopila z namenom, da jo s provokatorskim ultralevičarstvom znotraj razbija.

Vodstvo Osvobodilne fronte, Komunistične partije Slovenije in glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet se je maja 1942 preselilo iz mesta na osvobojeno ozemlje. Plenum Osvobodilne fronte pa je še ostal v mestu. Boj v mestu je odslej vodil poverjenik (kasneje tričlansko poverjeništvu) Osvobodilne fronte in komunistične partije. Stiki z vodstvom upora na osvobojenem ozemlju so bile predvsem pisni in radijski ter včasih osebni oziroma kurirski.

Osvobodilno gibanje je tega leta preživljalo hude preizkušnje, saj se je nasilje italijanskega okupatorja (ob pomoči izdajalcev) razbesnelo in ni nič več zaostajalo za nemškim. **Osvobodilna fronta se je leta 1943 ponovno afirmirala kot »država v državi«.** Še bolj kot leta 1941! Do kapitulacije je bilo v letu 1943 22 večjih javnih demonstracij. Največja demonstracija je bila 1. avgusta 1943 pred ljubljanskimi zapori. Z demonstracijo so zahtevali, naj izpustijo zapornike. Demonstracije se je udeležila skoraj četrtina odraslega prebivalstva, predvsem ženske. Vse te demonstracije so bile brez smrtnih žrtev, kar je presenetljivo, posebno ker so medtem v Italiji take žrtve bile. Vzrok za razlike je najbrž treba iskati predvsem v dobri organizaciji in množični propagandi, ki jo je vsa leta v trajno širila Osvobodilna fronta med italijanskimi vojaki z letaki v italijanskem jeziku in drugimi sredstvi, kar je uspešno poglobljalo razlike med fašisti in vojsko, tako da niso mogli enotno nastopati proti Slovenem. Nasprotja pa so se zaostrovala tudi med Italijani in Nemci. Nemški vojaki so večkrat demonstrativno korakali skozi Ljubljano, kljub ostremu nasprotovanju italijanske oblasti.

V tistem času je odigrala zelo veliko moralno in socialno vlogo široka ilegalna humanitarna organizacija Osvobodilne fronte Slovenska narodna pomoč, ki se je razvila iz predvojne ilegalne humanitarne organizacije Komunistične partije Slovenije Ljudska pomoč. Skrbela je za pomoč žrtvam fašističnega nasilja (za zapornike, internirance, družine padlih partizanov, za pravno, zdravniško in gmotno pomoč obtoženim itd.).

Ko je po italijanski kapitulaciji nemški okupator zasedel Ljubljano, je bil pohod čez žično zaporo mesta cele tri dni neoviran. Medtem je velika množica ljudi nemoteno odšla na partizansko osvobojeno ozemlje, ki se je začelo ne prav daleč na južni in vzhodni strani

mesta. Kasneje je nemški okupator skupaj z izdajalskimi formacijami postopoma zaostroval nasilje. Na 1. november 1944 je bila množična komemoracija na grobovih okupatorjevih žrtev. Udeležba je bila izredno velika.

Izdajalci so ob odkritem sodelovanju vodstva katoliške cerkve tudi z nemškim okupatorjem ponovno poskušali zanetiti državljansko vojno. Ustanovili so novo posebno vojaško organizacijo za boj proti partizanski vojski. Okupator je začel objavljati pozive s parolo boja »proti komunizmu, za vero in lastnino« tudi v slovenskem jeziku, da bi lažje preslepil lahkoverne ljudi. Vendar mu to ni uspelo, saj so Slovenci imeli grenke in poučne izkušnje iz zgodovine, posebno v poslednjem desetletju.

Zadnjih osem mesecev leta 1943 in pozneje so se mednarodne okoliščine od stalingrajskega poraza Nemcev naprej nenehno izboljševale v prid zaveznikov. Ustrezno s tem je v Ljubljani, posebno leta 1944 in 1945 naraščal pobesneli teror okupatorja in domačih izdajalcev. Hrabre ljubljanske žene in mladina, ki so vse bolj prevzemali vodstvo organizacij odpora v svoje roke, so do osvoboditve uspešno kljubovali okupatorju kljub zelo velikim žrtvam, nasilju, pomanjkanju in zdesetkanemu prebivalstvu, ki se je zmanjšalo skoraj na polovico.

Skoraj četrtina ljubljanskih prebivalcev je bila ustreljena od okupatorja in izdajalcev ali je umrla v 96 zaporih in 22 internacijskih taboriščih Italije in pozneje v zaporih in taboriščih v Nemčiji, v izgnanstvu ali padla v partizanskih enotah.

Mnogo ljubljanskih političnih, vojaških, obveščevalnih in tiskarskih (tehničnih) kadrov je preneslo svoje izkušnje po vsem slovenskem etničnem ozemlju v Mussolinijevo Italijo in tudi prav v osrčje nemškega rajha. To je bil dokaj velik prispevek k razvoju osvobodilnega gibanja po vsej Sloveniji.

Osvobodilna fronta v Ljubljani je s spretnim povezovanjem vojaško diverzantskega in partizanskega, političnega, obveščevalnega in propagandnega dela bila uspešen boj proti okupatorju celo v mestu, ki je bilo polno sovražnikove vojske in policije (en oborožen Italijan na tri prebivalce). Vse to pa je dalo spodbudo in pomoč za hitro razširitev partizanskega boja po vsem slovenskem etničnem ozemlju. Nastali so bataljoni in brigade, končno pa tudi divizije in korpusi. Tako je iz majhnih partizanskih čet postopoma zrasla slovenska partizanska vojska, steber nove ljudske oblasti in države.

Ustanovitev Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) in nove jugoslovanske vlade (NKOJ) v Jajcu v Bosni 29. novembra 1943 so podprle ljubljanske organizacije Osvobodilne fronte z velikim številom resolucij in tisoči podpisov. Nasprotno pa so izdajalci z okupatorsko pomočjo z najrazličnejšimi grožnjami dobili precej manj »podpisov« na svoje »poslanice proti komunizmu«. V že precej izpraznjenem mestu pod nemškim okupatorjem je bilo še vedno veliko organizacij in aktivov Osvobodilne fronte. Zbiranje denarja ter tiskanje časnikov, dokumentov in živilskih nakaznic itd. se je nadaljevalo v dokaj velikih nakladah.

V zadnjih dneh pred osvoboditvijo je bila dejavnost Osvobodilne fronte v mestu skoraj javna. Narodna zaščita je spet zbiral orožje. Čuvala je tudi prebivalstvo in pomembne objekte pred poslednjim besnenjem okupatorja in njegovih hlapcev. Šivale so se narodne zastave, razširjal se je osvobodilni tisk. Preživeli prebivalci junaškega mesta so se pripravljali na sprejem svoje osvobodilne vojske in vlade, ki se je že pred tem oblikovala na osvobojenem ozemlju.

Slovenija, mala dežela je bila »obkoljena« spočetka od Italije, Avstrije oziroma Nemčije, Madžarske in kvislinske Neodvisne države Hrvatske in razdeljena med tri okupatorje. Zato brez dobro organizirane vseljudske Osvobodilne fronte, obveščevalne službe in oboroženega boja gibčnih partizanskih enot uspešen upor sploh ne bi bil mogoč, kaj šele, da bi se uspešno razvijal cela štiri leta do popolne zmage.

V Sloveniji je trajala okupacija pol leta dlje kot, na primer, v Beogradu. Tudi to je bil eden od glavnih vzrokov, da je bilo število žrtev v Ljubljani v letih 1941–1945 med jugoslovanskimi mesti veliko večje kot drugod.

V Sloveniji pa je bilo veliko žrtev tudi na koncu vojne. Povzročile so jih proti zahodu umikajoče se nemške, ustaške, četniške in domobranske enote. Kot je znano, se je druga svetovna vojna v Evropi končala na slovenskih tleh šele nekaj časa po nemški kapitulaciji. Ljubljana pa je bila osvobojena 9. maja 1945.

